

GRUNDLAGD 1876 AV C. G. ESTLANDER

2019

ISSN 0015-248X

KULTUR EKONOMI POLITIK

Redaktion

Hanna Lindberg
Ansvarig chefredaktör
Emil Kaukonen
Redaktionssekreterare

Redaktionsråd

Pia Maria Ahlbäck
Martina Björklund
Mats Börjesson
Nina Kivinen
Else-Britt Kjellqvist
Bengt Kristensson Ugglå
Tage Kurtén
Kristina Malmio
Sverker Sörlin
Ulrika Wolf-Knuts

Utgivare

Föreningen Granskaren r.f. Åbo
Ordförande Pekka Kettunen
Jutta Ahlbeck
Eva Costiander-Huldén
Carina Gräsbeck
Margrét Halldórsdóttir
Jonas Lagerström
Hanna Lindberg

Formgivning

Oy Graaf Ab

Tryckning

Oy Nordprint Ab

Kontakt

Redaktionen: finsktid@abo.fi
Prenumerationer: pren-finsktid@abo.fi

Mer om oss

www.finsktidskrift.fi
Instruktioner för skribenter:
www.finsktidskrift.fi/medverka/for-skribenter/
Om prenumerationer: www.finsktidskrift.fi/prenumerera/

Bidragsgivare

Svenska Litteratursällskapet i Finland, Svenska Kulturfonden,
Föreningen Konstsamfundet, Kulturfonden Island-Finland,
William Thuring's Stiftelse, Kommerserådet Otto A. Malms
Donationsfond, Waldemar von Frenckells stiftelse

Innehåll 7–8/2019

<i>Chefredaktör Hanna Lindberg</i>	
Djupdykning i det förflutna	5
Kollegialt granskade artiklar	
 <i>Victor Wilson</i>	
Den nationella vetenskapens funktion. John Gardberg mellan vetenskapen, politiken och lokalsamhället	9
Essäer	
<i>Tobias Berglund</i>	
"The American Connection". Den finskamerikanska diasporan och den finska socialismens vägval 1917–1938	33
<i>Eva Costiander-Huldén</i>	
Att anlägga en trädgård – några exempel tagna ur Johan Gadolins boksamling	47
<i>Panu Petteri Höglund</i>	
Om språkvården eller dess frånvaro i det gäliska Irland	61
<i>Patrick Sibelius</i>	
Antikrist och Mona Lisa	71
<i>Elina Takala</i>	
Om solen, regnet och tron	81
<i>Linnéa Henriksson</i>	
Ger uppdraget åsikten?	89
Granskaren	
<i>Lennart J. Lundqvist</i>	
"Det skulle inte skada med lite mer svenskt tänk!"	94
<i>Anders Björnsson</i>	
Skallmätare och smakdomare	97
<i>Simon O. Pettersson</i>	
Fängslande om svensk humorist	101

Djupdykning i det förflutna

En av utmaningarna för en tidskrift av flerdisciplinär karaktär är att värna om mångfalden men samtidigt undvika spretighet. Olika vetenskapsgrenar har sin stil för hur en vetenskaplig artikel utformas och essäernas personliga grepp samt stilistiska heterogenitet innebär att alla texter omöjligt kan likriktas och stöpas i exakt samma form. Det skulle knappast heller vara i läsarnas intresse. Ser man på *Finsk Tidskrifts* långa historia går det tydligt att skönja tider av större samhällsvetenskaplig fokus medan humaniora har dominerat under andra perioder, vilket ofta speglar den dåvarande redaktionens intressen. Med två historiker vid rodret blir oundvikligen många texter historiskt inriktade, men vi värnar samtidigt om att *FT* ska täcka ett så brett fält som möjligt.

Artikeln och essäerna i årets sista nummer behandlar flera olika teman på det humanistiska, samhällsvetenskapliga och teologiska fältet. Numrets kollegialt granskade artikel av Victor Wilson analyserar historikern John Gardbergs vetenskapliga produktion. Gardberg hörde till de tidiga företrädarna för nordisk kulturhistoria, ett ämne vars representanter deltog i skapandet av en minoritetsnationell identitet. Med Gardberg som exempel utreder Wilson former av aktivism och politisk åskådning bland tidiga finlandssvenska kulturhistoriker.

Även Tobias Berglunds och Eva Costiander-Huldéns essäer har historisk inriktning. Berglund argumenterar för att den finländska socialismens utveckling före och efter inbördeskriget bör förstås i ljuset av den finländska emigrationen till USA och de idéer

som emigranterna hämtade med sig då de återvände till Finland. Berglund följer några centrala aktörer som vistats i det så kallade Iron Range, en kedja gruvindustrier i Michigan, Wisconsin och Minnesota och han visar hur den politiska skolning de fick i den finländska diasporan i USA skulle komma att vara avgörande för det sätt på vilket de senare bedrev politik i Finland.

Costiander-Huldén går mycket längre tillbaka i tiden i sin bokhistoriska essä där trädgårdslitteraturen i det Gadolinska biblioteket står i fokus. Biblioteket som tillhörde kemiprofessorn Johan Gadolin består av runt 3400 band och är i dag upptagen på UNESCO:s lista över världsminnen. På grund av Gadolins stora intresse för odling – han anlade en stor trädgård och en plantage kring sekelskiftet 1800 – är flera av de så kallade gråkapporna i biblioteket trädgårds- och odlingsrelaterade.

Panu Petteri Höglund fortsätter på temat det iriska språket och tacklar i sin essä turerna kring den iriska språkvården. Höglund följer de irländska skolmästarna som levde i början av 1900-talet och visar hur de formulerade sin syn på den korrekta iriskan. Till skillnad från exempelvis engelska språkvårdare förespråkade de iriska det genuina folkliga språket.

Patrick Sibelius essä är en svepande skildring över modernitetens frammarsch, där han ser att människan trätt in i Guds ställe. Detta menar Sibelius att i grunden är ett politiskt, ekonomiskt och teknologiskt projekt, där det privata trängts undan på det offentliga bekostnad. Elina Takala frågar i sin essä hur tro och tvivel ska tacklas och förstås utgående från författaren Marilynne Robinsons så kallade Gilead-trilogi. I trilogin skildras två prästgårdar i staden Gilead samt de människor som på olika sätt arbetar med frågor kring tro och tvivel. Enligt Takala visar Robinson hur tron inte är någon prestation, utan att den är mångfacetterad och elastisk.

Vi publicerar i det här numret även Linnéa Henrikssons *lectio praecursoria* vid disputationen för avhandlingen *Ger uppdraget åsikten? Positionens betydelse för uppfattningar om välfärdsorganisering i finländska kommuner* (Åbo Akademi 2019). I avhandlingen studerar Henriksson positionens och uppdragets betydelse för hur åsikter och ståndpunkter utformas i frågor kring huruvida kommunal service skall produceras i offentlig eller privat regi. Olika positioner leder till olika erfarenheter, kunskaper och tillgång på information

vilket i sin tur påverkar de enskilda individernas åsikter, även bland dem som tillhör samma parti.

Vi på redaktionen önskar våra läsare en fridfull jul och ett riktigt gott nytt år! Vi inleder det nya årtiondet med ett temanummer om historiebruk och historiekultur, det vill säga olika sätt varpå historia uppmärksammas och ges betydelse i samtiden.

Hanna Lindberg

Raseborg, 27.II.2019

Kollegialt granskade artiklar

✚ Den nationella vetenskapens funktion. John Gardberg mellan vetenskapen, politiken och lokalsamhället¹

Victor Wilson

Vetenskap för en nationell minoritet

Jag försöker utforma min lilla ortshistoria med social- och kulturhistoriska perspektiv, och slutligen, när någonting har nått den avrundning att det kan publiceras, så må andra försöka reda ut vad som där skall heta stort eller smått. Vad nu ortshistorien beträffar, så tror jag att den vid sidan av det i strängare mening vetenskapliga har en mission i att lära folk att se sin egen bygd i ett tidsperspektiv. I den mån det lyckas, borde människor kunna inse värdet av att ha en rot i en viss miljö och åtminstone i andlig (om inte i lekamlig) måtto bevara sitt samband med den. Det finns ju en del skäl för att anse rotlösheten som en fara för både kulturens och den nationella hälsans fortbestånd.

(John Gardberg till Ragnar Monnberg, 29.12.1965, JGS, vol. 7)

Så här beskrev John Gardberg (1899–1974) sitt historiska författarskap för sin gamla skolkamrat Ragnar Monnberg efter julen 1965. Det var ett svar på vad som föreföll vara Monnbergs kritik

¹ Victor Wilson utkom i oktober 2019 med boken *En stor aktör i ett litet samhälle. John Gardberg, 1899–1974*. Boken redogör för Gardbergs professionella och akademiska verksamhet, samt hans betydelse för köpingen Karis.

av Gardbergs ensidiga fokusering på lokalhistoria och (finlands) svensk folkkultur. Monnberg var Gardbergs gamla vapenbroder. Som tonåringar hade de frivilligt deltagit på den vita sidan i inbördeskriget. Orsaken till Monnbergs kritik var att han ansåg att Gardberg borde uppmärksamma de stora linjerna i Finlands moderna politiska historia, något han egentligen aldrig gjorde.

Gardberg var till utbildningen etnograf och historiker, men hans vetenskapliga författarskap är i dag inte särdeles välkänt. Förutom ett femtiotal artiklar i facktidskrifter och antologier skrev han fyra längre monografier, varav två behandlade socknen Karis historia (Karis blev köping 1929). *Karis socken från forntiden till våra dagar V: Vasatiden och Karolinska tiden* (1968) blev kronan på hans karriär och det mest omfattande verk han någonsin skrev. Verket representerar väl hans kulturella engagemang i den ort där han var yrkesverksam. Sedan år 1929 var han rektor för köpingens svenskspråkiga läroverk, och undervisade bland annat i historia fram till pensioneringen 1963.

Historikern Gardberg är intressant inte minst på grund av sin akademiska bakgrund och sin idealism. Under 1920-talet studerade han vid den nygrundade akademien i sin hemstad Åbo. Han läste under Gabriel Nikander, professor i nordisk kulturhistoria och folklivsforskning. Nikander var välkänd för sin svenskhetsaktivism, samt för sitt engagemang för allmogen och folkbildningen. Det var delvis detta som väckte frågor kring Nikanders utnämnan- de till professor 1921, speciellt hans förhållande till frågan om den svenska jordens politik. Denna problematik var dock inte allvarlig nog att sätta hinder i vägen för Nikander (Nordström 1968, 213).

Ämnet som Nikander förestod utgjorde en hörnsten i det minoritetsnationella projektet, då det förväntades öka insikterna och medvetenheten om den finlandssvenska nationella identiteten och kulturen. Detta är ett utmärkande drag i de så kallade nationella vetenskaperna inom humaniora, till vilka även arkeologin och folkloristiken räknas. De var en omistlig del av den tidiga republiken Finlands intellektuella utveckling, men deras nationalitetskonstruerande och mytbildande funktion har uppmärksammats relativt sent, och då främst i finskspråkiga akademiska miljöer (Markkola et al. 2014, 10–15). Den svenskspråkiga befolkningens historia har tidigare inte ansetts inneha samma politiska relevans som den

finskspråkiga motsvarigheten (Engman 1990, 39–63; Haapala 2007, 57). Ann-Catrin Östman har dock i sin artikel ”Kylätalkoot: kun paikallisyhteisö sai ytheiskunnallisen merkityksen” (2014) visat hur både finsk- och svenskspråkiga forskare aktivt deltagit i den nationella identitetskonstruktionen genom sitt engagemang i lokal- och agrarhistoriska verk. Nikander uppmärksammas här som en av förgrundsgestalterna bland de svenskspråkiga akademikererna i Finland. (Östman 2014, 221–226)

Gardberg var en av Nikanders fyra studenter som erhöll docentkompetens. De övriga var Helmer Tegengren och Oscar Nikula i nordisk kulturhistoria samt Nils Cleve i nordisk arkeologi. Gardbergs egen docentur var i folklivsforskning, fastän hans sammantagna vetenskapliga författarskap uppvisar ett brett kompetensfält mellan etnografi och kulturhistoria. Att studera Gardbergs vetenskapliga produktion är angeläget eftersom man genom den kan utreda frågan om hur aktivismen och den inneboende politiska åskådningen vid ämnet nordisk kulturhistoria och folklivsforskning vid Åbo Akademi reproducerades och utvecklades. Tillsammans med valda delar av hans privata korrespondens och offentliga tal nyanseras bilden av de kulturpolitiska ambitioner som låg bakom Gardbergs författarskap. Genom att undersöka teman och forskningsmässiga strategier i hans arbeten kan man skönja ett mindre uppmärksammat exempel på hur den nationella minoriteten finlandssvenskar stakade ut sina kulturella gränser, samt vilken politisk relevans som tillskrevs föreställningar om landets svenska förflutna.

Kulturhistoriens och folklivsforskningens åkertegar

”Skandinavisk etnologi” hade tidigt diskuterats som ett möjligt ämne vid det nygrundade Åbo Akademis humanistiska fakultet. Ämnets syfte skulle främst vara att utforska det svenska folkets livsbetingelser och hemortsrätt i Finland. Gabriel Nikander kallades till Åbo Akademi av Edvard Westermarck med denna professur i åtanke. Vid överläggningarna om professuren var det klart att Westermarck hade den engelska etnologins jämförande tradition i åtanke, medan Nikander från början ställde sig frågande

till den jämförande folklivsforskningens möjligheter för Finland och den finlandssvenska folkkulturen.

Det som blev en de facto dubbelprofessur i nordisk kulturhistoria och folklivsforskning var skraddarsydd för Nikander. Nikander hade i grunden en historikers skolning och var docent i kulturhistoria. Hans huvudämne under studierna i Helsingfors var nordisk historia, praktisk filosofi och finsk-ugrisk etnografi. Sin examen i praktisk filosofi hade han avlagt för Edvard Westermarck 1915. Det som ursprungligen inspirerade Nikander att idka folklivsforskning var den svenska dalaromantiken, särskilt Erik Axel Karlfeldts idylliska diktning om de oberoende odalbönderna i Dalarna (Nikander 1923, 10–11; Nikula 1991, 75–76; Gardberg 1962, 28–29).

För Nikander framstod det tyska begreppet *Volkskunde*, alltså folkkunskap, såsom en tjänlig ingång i ämnet, då termen stod för ett deskriptivt studium som måste anses såsom utgångspunkt för en så ny vetenskapsgren som den svenska folklivsforskningen i Finland. På ett jämförbart sätt blev även det finska *kansantiede* utgångspunkten för den finskspråkiga etnografen. Den jämförande etnografen kom enligt detta perspektiv endast i fråga om man därutöver ville beakta folkkulturens omständigheter utanför det egna landets gränser (Storå 1993, 193–200).

Ur allmän finländsk synvinkel var Nikander typisk; grundarna av inhemska *Historiallinen Aikakauskirja* var djupt influerade av den nya tyska kulturhistorien. Detta var den tyske Leipzig-professorn Karl Lamprechts så kallade kollektivistiska kulturhistoriska skola, vilken opponerade sig mot den äldre politiska och individcentrerade historieskrivningen. Nikanders arbeten hade exempelvis många likheter med Gunnar Suolahtis. I ett svenskspråkigt sammanhang var Nikander dock avvikande. Äldre svenskspråkiga historiker som M. G. Schybergson, som kan sägas representera den hävdvunna traditionen, kritiserade den nya kulturhistorien i hårda ordalag. Att de finskspråkiga kulturhistorikerna ofta var fennomaner var i högsta grad en bidragande orsak (Haapala 2007, 52–54; Ahtiainen & Tervonen 1996, 60–61).

Nikander blev professor 1920 och ställde formellt upp ämnets riktlinjer i sitt installationstal 1922. I det framförde han bland annat en kritik över nationalmuseets osynliggörande av

finlandssvenskarnas allmogekultur. Under hela sin karriär såg Nikander det som sin uppgift att skildra folket och de breda lagren i samhället. (Nikander 1923, 8–9, Engman 2016, 291–292; Nikula 1991, 65 ff.).

John Gardberg införlivades i Nikanders krets genom omvägar. När han började studera hösten 1918 var filosofin hans största livsintresse. Redan som väldigt ung student var Gardberg övertygad om att Westermarcks sociologi och dess underliggande darwinistiska utvecklingsidéer hade framtiden för sig. Gardbergs filosofistudier ointetgjordes dock, åtminstone delvis, av Westermarcks olika krävande yrkesroller utöver sin egen professorsstol vid akademien.

I denna situation tydde sig Gardberg till studier i andra ämnen. Han började snart delta aktivt i professor Nikanders kulturhistoriska seminarium. Oscar Nikula har karakteriserat den unge professor Nikander som en sympatisk och entusiasmerande handledare och fostrare av unga studenter. Gardberg tilltalades även av professorns rättspatos och uppmaning till självuppoftande plikt känsla för olika samhällsliga mål. Så här beskrev Gardberg själv denna sida av Nikander i sin biografiska redogörelse över sin gamla professor:

Hans [Nikanders] uppfattning om individens förhållande till samhället kunde kallas funktionalistisk: envar hade efter sina gåvor en bestämd uppgift att fullgöra och borde efter möjlighet beredas de villkor värvet krävde. Sin egen gärning som forskare och lärare fattade han som ett uppdrag i humanitetens och nationens tjänst. För att samla sina krafter kring den ansåg han sig i synnerhet under de senare åren berättigad att avstå från den direkta delaktigheten i politiskt arbete, och redan tidigt märker man hans fordran att få forma sitt synsätt oberoende av alla partier.

(Gardberg 1963, 56)

Även om Nikander inte var direkt politiskt aktiv under sin karriär, är det befogat att fråga om en sådan forskargärning faktiskt kan vara partipolitiskt oberoende. Kulturpolitiskt engagerade sig Nikander i svenskets rörelsen på ett flertal olika sätt. Han medverkade i verket *Finlands svenskar* (1908) och utformade ett nationalitetsprogram för det första finlandssvenska folktinget 1920. I detta program formulerades begreppet Svenskfinland samt tanken

om en finlandssvensk regional och kulturell autonomi (Gardberg 1962, 58, 68–69; Jutikkala 2011).

Gardberg omfattade Nikanders personliga och politiska livsåskådning i stor utsträckning. Citatet ovan kunde lika gärna ha använts som en beskrivning av Gardberg själv. Liksom ett flertal andra studerande vid akademien var Gardberg engagerad inom folkbildningsarbetet, först genom den svenskspråkiga studentaktivismens arbete för bybibliotek och folkkultur. Hans ambition var att bli folkhögskollärare, vilket han även blev 1924. Sedan början av 1900-talet hade de finlandssvenska högskolorna karaktären av bygdeskolor. Deras syfte var i allra högsta grad att mobilisera landsbygdens ungdom för det svenska språket och den svenska kulturen. Genom kontakterna med Nikander och kretsen kring honom arbetade Gardberg exempelvis under några år vid folkakademien i Malm, en folkhögskola som Nikander tidigare verkat vid både som rektor och lärare. Det var endast efter flera års lärarverksamhet som Gardberg blev rektor i Karis (Björkstrand 1980, 33–34; Österblom 1958, 26 ff.; Wilson 2019, 82).

Tidens litterära och kulturella strömningar utövade även ett stort inflytande på såväl Gardbergs folkbildaridealism som hans vetenskapliga intressen. Folkhögskolläraren och författaren Arvid Mörne var här den mest inflytelserika av dem alla. I Mörnes första prosaverk *Den svenska jorden* (1915), som mera bar prägel av en politisk kampskrift än en roman, ger författaren en känga åt de finlandssvenska jordägarna. Anklagelsen som Mörne anförde var att de sade upp sina svenska torpare till förmån för finska köpare, i stället för att låta de svenskspråkiga obesuttna skriva kontrakt enligt 1909 års torparlag. Romanen var Mörnes mest lästa och mest polariserande. Gardberg citerade Mörne i ett tal som han höll under Åbo Akademiens första magisterpromotion 1927, och författaren förblev en livslång andlig auktoritet för honom (Warburton 1951, 37; Wilson 2019, 66).

Gardbergs första konkreta forskningsuppgifter utgick från Nikanders förslag. Professorn rekommenderade att han skulle skriva sin avhandling pro gradu om allmogelivet i Åbolands skärgård. Arbetet resulterade i *Samfundslivet i Nagu och Korpo utskär* (1923), i vilken Gardberg studerade utskärsbyarnas uråldriga samarbetsformer inom fisket och jordbruket. Genom dessa fältstudier skulle

Gardberg knyta starka band till den finlandssvenska skärgården. Under hela sitt vuxna liv företog han regelbundet etnografiska resor ut i skärgården.

”Samfundslivet” dokumenterade alla tänkbara detaljer i den materiella och den andliga kulturen ute i skärgårdsbandet och framställdes som en lång katalogaria över värdsamma fornminnen som vittnade om den svenska allmogens uråldriga sedvanor och historia i Finland. Han bearbetade dock materialet i en senare artikel, ”Skifte och samfällt bruk i åboländska utskärsbyar” (Gardberg 1926a) som presenterade mera allmängiltiga resultat. I fokus låg allmogens rättssedvänjor, i synnerhet gränsdragningen mellan privat och allmän egendom. Skärgårdsbefolkningens olika typer av social organisation för att dra nytta av de stora allmänningarna i havet, skogen och ängarna var här av central betydelse. En nyckelfråga för Gardberg var vilka juridiska rättigheter byakollektiven ansåg sig äga i de olika skärgårdsbosättningarna. Typiska former bland dessa kollektiv var fångst- och byalagen, vilka Gardberg fastslog sakna ett vidare inflytande (Gardberg 1921a; 1921b; 1921c).

Denna slutsats var betydelsefull, eftersom det innebar att de finländska utskärsbyarna hade likheter med det medeltida svenska samhället. Rättigheterna och allmänningarna tillföll sällan byakollektiven själva. Tvärtom hade den enskilde bonden rätt vida befogenheter att ta vad som kom i hans väg. I bakgrunden låg givetvis även ständigt intresset för svenskheten och den finlandssvenska bosättningens ursprung. Gardberg intresserade sig för den finländska skärgårdens traditionsbundna förbindelser med Sverige, till exempel de årliga resorna med små skärgårdsbåtar till och från Mälarstäderna. I ett brev till den svenske etnologen och kulturhistorikern Sigurd Erixon delgav Gardberg sin personliga syn på utvecklingen av den svenska bosättningen i Finland. Särskilt fiskköparna och -saltarna som anlände till skärgården på uppdrag från svenska adelsmän såg han som en av de faktorer som måste ha gett upphov till den svenska bosättningen i Finland (Gardberg till Sigurd Erixon, 19.12.1935, JGS, vol. 7).

Denna uppfattning stämmer överens med hur Bo Lönnqvist beskriver att Svenskfinland vuxit fram enligt kulturhistorikerna och folklivsforskarna. Svenskfinland konstruerades som en språkö, och därmed fick språkgränsen karaktären av ett kulturellt och

ideologiskt fenomen. Forskarna ville enligt Lönnqvist "se vad som bevarats från ursprungslandet, vad som tillkommit senare från högre samhällsklasser och vad som möjligen inlånats från de finska grannarna" (Lönnqvist 2001b, 149).

En annan av Nikanders adepter, Holger Wallén, disputerade i december 1932 med en diger avhandling på just detta ämne, *Språkgränsen och minoriteterna i Finlands svenskbygder omkr. 1600–1865*. I Walléns fall är det även uppenbart att arbetet hade andra dimensioner än det rent vetenskapliga. Avhandlingen utkom som första numret i Svenska folkpartiets skriftserie. Avhandlingsmanuskriptet hade lästs av flera högt uppsatta finlandssvenskar inom såväl vetenskapen som politiken, däribland Eirik Hornborg, K. Rob. V. Wikman, Rafael Colliander och Kurt Antell förutom de närmaste handledarna Nikander och hans kollega P. O. von Törne (Engman 2016, 274, 422).

Synen på språkgränsen ändrades både vetenskapligt och ideologiskt under 1900-talets gång. Bland andra betvivlade Nikanders egen dotter Ragna Ahlbäck i sin *Kulturgeografiska kartor över Svenskfinland* (1945) en av språkgränsens inneboende teser om att den utgjorde en kulturgräns. Hennes kartläggning kunde inte påvisa stora skillnader i materiell kultur mellan finska och svenska områden. Samtidigt levde synen på språkgränsen kvar som en ideologisk matris för kretsen kring Nikander och svenskhetsaktivisterna. Med denna var frågorna om allmogens jordbesittning och förfinskningens problemet intimt förknippade. Det är även mot denna bakgrund som John Gardbergs vetenskapliga arbete måste belysas.

Något vanemässigt tenderar man även att placera finlandssvenska aktörer inom de olika idériktningarna som uppburit motståndet mot fennomanin sedan andra hälften av 1800-talet. Bygdesvenskheten, Freudenthals nationalitetslära, brukar ställas mot C. G. Estlanders så kallade kultursvenskhet. För Estlander byggde svenskheten först och främst på ett bevarande av en västländsk kultur- och rättstradition från den svenska tiden, där språket hade den instrumentella rollen som en förmedlande länk till denna tradition. Till skillnad från Freudenthals betoning på språk och blodsband representerade Estlanders tankegångar ingen systematisk lära. I praktiska frågor förekom regelbundet samarbete

mellan dessa samt de så kallade dagbladisterna, de svenskspråkiga liberala. Det är sannolikt mest fruktbart att betrakta dessa olika riktningar som idealtyper som konstruerats i efterhand för att beskriva olika åsiktsbildningar bland svenskspråkiga. I likhet med många samtida finlandssvenskar gav Gardberg uttryck för resonemang och åsikter som kunde platsa inom båda lägren, vilket framgick både privat och i hans vetenskapliga texter (Lindman 1954, s. 160–171; Engman 1995, 198; Wilson 2019, 66).

Den typ av folklivsforskning som Gardberg ägnade sig åt under och efter studietiden utforskade allmogens materiella kultur, men också till betydande grad folkseden och folktron. Gardbergs specialitet var byggnadsskicket. Som magister och lärare vid olika folkhögskolor hade han en viss tid att disponera till egna studier och efterforskningar, speciellt under somrarna. K. Rob. V. Wikman, föreståndare för det 1927 grundade Institutet för nordisk etnologi vid Åbo Akademi, var en drivande part i den finlandssvenska folklivsforskningens nätverk. Av honom erhöll även Gardberg olika uppdrag, bland annat uppteckningen av byggnadsskicket i Pojo och norra Karis (Gardberg 1928a; Gardberg 1928b).

Omständigheternas tvång förde Gardberg in på mer renodlad historisk forskning. Det etnografiska fältarbetet krävde ett engagemang som endast var möjlig under Gardbergs ledigheter på somrarna. Av en tillfällighet hade Gabriel Nikander under 1920-talet påträffat ett tidigare okänt källmaterial under ett studiebesök till Tidö slott i Västmanland. Herrgården hade uppförts av den svenske statsmannen Axel Oxenstierna under 1600-talet. Materialet gällde det gamla friherreskapet Kimito i den östra riksdelen, som hade förlänats första gången åt Oxenstierna själv. Det var en rätt unik samling av räkenskaper och fogdekorrespondens, som förmodligen hade gallrats bort när de oxenstiernska papperen flyttats från herresätet till Riksarkivet i Stockholm någon gång under 1800-talet.

På basis av detta material skrev Gardberg doktorsavhandlingen *Kimito friherreskap. En studie över feodal läns- och godsförvaltning*, som han försvarade 1935. Titeln delger det väsentliga innehållet av den historiska framställningen, vilken utgick från ett betydande förvaltningstekniskt material. Detta var en studie om feodal byråkrati, beskattning och hur de sedvanliga relationerna mellan

överhet och undersåtar upprätthölls på det lokala planet inom det svenska riket. Skatteuppbörden och de mångfrestande industriella utvecklingsambitionererna var långt ifrån triviala uppgifter i den ganska utarmade socknen. Allmogens prövningar och bördor under detta tidevarv framträder i all sin tydlighet i avhandlingen. Gardberg jämförde inte feodalregimen med andra län, vare sig rikskanslerns övriga besittningar eller andra adelsmäns. Avhandlingen belyste olika sidor av förhållandet mellan styrande och styrda under 1600-talet, och bestred, om än ganska indirekt, under tiden förhärskande uppfattningar på finlandssvenskt håll om en svunnen finländsk glanstid under svenskt styre (Gardberg 1935; Wilson 2019, 90).

Teman i John Gardbergs lokalhistoria

Liksom ett flertal andra forskare inom de nationella vetenskaperna kanaliserades Gardbergs aktivism till hembygdsrörelsen. Med tiden skulle Gardberg fördjupa sig mer och mer i den ort där han nu bodde, och hans historiska och etnografiska intressen förflyttade sig från skärgården till västra Nyland. Under 1950-talet publicerade han en rad arbeten kring sitt nya forskningsområde, ”Indelta bönder i Västra Nyland” (1958) och ”Rättsskipning, övertro och själavård i västra Nyland före 1734 års lag” (1958). Hans engagemang i lokala historiska projekt hade dock ett tidigare ursprung. I hela landet började bygdehistoriker och lokalhistoriska projekt öka i betydelse under 1930-talet. Karis köping och landskommun hade tillsammans grundat en kommunal historiekommitté 1936, med målsättningen att publicera ett flerbandsverk om socknens historia.

Till en början ställde sig Gardberg skeptisk till sitt eget deltagande i historiekommitténs arbete. På förslag av kommitténs övriga medlemmar skulle han ansvara för en planerad del om allmogekulturen, men såg helst att han själv inte alls behövde medverka. Formen och omfånget för det planerade bokverket var föremål för en livlig diskussion, och majoriteten i kommittén yrkade på ett folkligt och lättfattligt framställningssätt. Gardberg tillhörde en minoritet inom kommittén som lade större vikt vid saklighet och

grundlighet i historikens struktur, och yrkade exempelvis på en ändring i den föreslagna titeln på verket, *Karis socken från forntiden till våra dagar. Skildrad för menig man*. Närmast uttryckte han en önskan om att den andra delen av titeln skulle strykas, men detta vann inte de övriga medlemmarnas understöd. Denna del av titeln bortföll dock med tiden av okända orsaker (Gardberg till Gabriel Nikander, 24.1.1936, JGS, vol. 8).

Projektet tog lång tid. Flera årtionden gick innan man hade publicerat de första volymerna om Karis förhistoria och medeltid. Det dröjde ända till 1968 innan Gardberg fullbordade sitt lokalhistoriska verk om Karis socken, det femte i serien. Gardbergs volym skilde sig på ett väsentligt sätt från de tidigare. Socknen behandlades i hans framställning inte som en isolerad geografisk enhet. Den placerades in i ett riksperspektiv, stundvis även i allmäneuropeiska sammanhang. Kännetecknande för denna ansats var även att historiken svällde betydligt i jämförelse med tidigare, lättare band; *Karis socken V* uppgick slutligen till över 432 sidor.

Verket följer socknens historia från början av Gustav Vasas regering, då Raseborg förlorade sin ställning som förvaltningscentrum och försvar i västra Nyland. Under 1500-talet fick slottet Raseborg helt förfalla, medan Gustav Vasa försökte göra slut på Revels roll som handelscentrum, först genom att grunda Ekenäs och sedan Helsingfors. I slutet av seklet instiftades Raseborgs grevskap som inneslöt hela den gamla modersocknen och påverkade dess förhållanden i över hundra år framåt. I *Karis socken V* ägnas mycket utrymme åt grevskapets period och slutar först med hungeråren och Stora ofreden under början av 1700-talet (Gardberg 1968b).

Bygden hade börjat förändras på ett betydande sätt genom bruksverksamhetens uppbyggnad. I likhet med hans tidigare arbeten om Kimito var bondejordens skattläggnings- och ägoförhållanden föremål för en utomordentligt noggrann behandling. Det är ett ganska svårforcerat kapitel som endast de mest tålmodiga läsarna får behållning av, men det avslöjar mycket om varför den sociala utvecklingen i socknen avvek från de omgivande bygderna. Skattetrycket från kronan, speciellt under krigstid, ledde till ett ganska stort antal ödehemman, vilka efter cirka 1580 började sammanslösas med expanderande granngårdar. Sålunda uppstod en

samling storgårdar vilka socialt höjde sig över den övriga bondeklassen.

Befolkningen och dess språkförhållanden behandlas i kapitlet ”Personnamn och språk, främlingar”. Behandlingen är genomgående försiktig och man får intrycket av att Gardberg strävat efter största möjliga objektivitet. Inledningsvis konstateras att den bofasta befolkningen inom det område som utgjorde 1960-talets kommungräns för Karis var svensk åtminstone från den senare medeltiden. Finska hemmansnamn och namn på ägor som Finnängen noteras i urkunderna som ett par undantagsfall. Taktfullheten i dessa historiska frågor utmärkte även Gardbergs tidigare arbeten, vilket noterades av bland annat historikern Eino Jutikkala i en recension av *Kimitobygdens historia*, en publicerad delvolym om Kimitos historia som till stor del var en utbyggnad av Gardbergs doktorsavhandling. Enligt Jutikkala var detta lovvärt, eftersom de centrala historievetenskapliga tvistefrågorna ofta sammankopplades på ett obefogat sätt med språkpolitiken i de svenskspråkiga socknarna (Jutikkala 1945, 222–223).

Gardberg var ingen mytbildare, och uttalade sig aldrig i vetenskapliga arbeten om så abstrakta begrepp som exempelvis folksjäl och -karaktär. Hans framställning rörde sig sällan långt från källornas säkra hägn, och han problematiserade och påpekade konstant begränsningarna av den kunskap man kunde erhålla från urkunderna. Hans texter innehåller få spekulativa element. Detta var måhända en följd av att han i så stor utsträckning förlitade på räkenskaper och förvaltningstekniska dokument, eftersom de var förankrade i någonting konkret och lagbundet. Gardberg var vid slutet av sin karriär en expert på förvaltningsteknisk historia, vilket framkommer bland annat i hans utredningar om kamerala förhållanden i Finland under svenskt styre i artikelserien ”Stångtal, skatt och jordvärde i sydvästra Finland” (Gardberg 1967–68).

Ett beklagligt resultat var därför att en del av hans texter blev ogenomträngliga för lekmän. Även representanter för yrket var ibland av åsikten att hans historieberättande blev lite väl kompakt. En vetenskaplig recension av det drygare slaget i en rikssvensk tidskrift konstaterade att man i Gardbergs avhandling om Kimito friherreskap fick ”veta ej blott inventariets omfattning under skilda år, utsådet och skördarnas storlek samt resultatet av fisket,

utan även huru mycket ull som erhöles av varje får och smöravkastningen av varje ko" (Aqut. 1936, 121). Historieforskningen har som bekant ett nära förhållande till skönlitteraturen och litterära framställningar överlag. Detta kan, beroende på perspektiv, vara ett problem för ämnets förmenta vetenskaplighet. Signumet för historien som vetenskap har varit och är fortsättningsvis den empiriska källkritiken. Men om målet för ett historiskt arbete är att nå ut till en större publik, folket eller nationen, så kan man argumentera mot den noggranna källgranskningens plats i den.

1800-talets finländska intellektuella skyggade inte för det som vi i dag skulle kalla populärvetenskap, tvärtom. Såväl Snellman som Topelius förkastade det lärda detaljstudiet, den "lilla detaljen". För att Finlands historia skulle vara något mer än bara en namnförteckning över landets alla invånare krävdes allmänfattliga översikter som kunde belysa det finska folkets nationella självuppfattning. Det finns starka belägg för att Gardberg även omfattade en sådan syn. Han tog "knappologin" - August Strindbergs karikatyr av vetenskapsmännens meningslösa sorterande av onyttiga fakta - som ett varnande exempel. Men för en kulturhistoriker som undersökte ett lokalsamhälles historia var Gardberg dock eventuellt tvungen att stanna upp vid det som tedde sig smått och obetydligt i ett större, nationellt sammanhang. Även hans etnografiska specialisering frambringade denna sida (Forsgård 2002, 210; Lönnqvist 1981, 50-51; Gardberg till Ragnar Monnberg, 29.12.1965, JGS, vol. 7).

I framställningen av förhållandet mellan överhet och undersåtar kan man säga att Gardberg rätt konsekvent tolkade källorna i ett för högadeln positivt ljus. Här bröt han till viss grad med den kulturhistoriska traditionen. Innebörden i begreppet "folket" var för nationellt tänkande finländare inte entydigt med en samlad språkgrupp. Folket inneslöt de befolkningsgrupper som inte hörde till eliten. Eliten, det vill säga adeln, hade sedan länge fått utstå en fördömande kritik såsom folkets antagonist i den svenska historien. I sin recension över Kimito-avhandlingen anmärkte till och med Nikander på Gardbergs i stort sett goda omdöme om rikskanslerns omsorg för sitt folk i sin förläning. Nikander menade specifikt att det snäva urvalet av fogdekorrespondens i en enda förläning ingav ett felaktigt intryck. Förhållandena och

skattetrycket var för Kimitobönderna mildare sett i relation till den övriga riksdelen (Nikander 1936, 37). Borgherrarnas och fogdarnas grymhet vid Raseborgs skatteuppbörd fanns kvar som uttryck av folktraditionen, men Gardberg påpekade att dessa dramatiska berättelser inte kunde bestyrkas av de knapphändiga källorna. I *Karis socken V* gav han dock flera exempel på sockenskrivare i Karis som under 1600-talet anklagades för förseelser och övervåld vid skatteuppbördens förvaltning (Gardberg 1968, 135; Forsgård 2002, 209).

Om de världsliga makterna generellt återspeglades på ett positivt sätt i Gardbergs arbeten förhöll det sig på ett annat sätt med de andliga. Kyrkans dogmatik och andliga maktutövning utsatte han regelbundet för kritik. I ett stycke om rättsskipningen i Karis socken under 1600-talet ges ett exempel. Gardberg menade att den relativt rika förekomsten av tidelagsfall förklarades under "ortodoxiens tidevarv" av att "påpassade könsliga böjelser sökte sig onaturliga föremål när det av naturen bestämda förmenades dem" (Gardberg 1968, 254).

Även när den stora ofreden behandlas i *Karis socken V* beskrivs prästerskapet i mindre tilltalande ordalag. Allmogens generella foglighet mot de ockuperande ryssarna förklaras delvis med att de kvarboende prästernas och deras betjänter talade för och följde "den folkrättsligt försvarliga, om än för den patriotiska känslan motbjudande regeln" att befolkningen skulle foga sig efter seg-rarnas bud och order (Gardberg 1968, 392). Bilden av Ryssland är i övrigt även den förhållandevis balanserad, även om den förvisso innehåller drag av folkmyter om den eviga arvfienden. Detta var ett vanligt utslag av tidens nationella historieskrivning och hur det svenska arvet explicit kopplas till kampen mellan det västerländska och österländska (Herranen 1979, 36–38; Aronsson et al. 2011, 259–260; Gardberg 1926b).

Kyrkan anklagas mera direkt då ett självmordsfall från det tidiga 1700-talets Persö behandlas i artikeln "Rättsskipning, övertro och själavård i västra Nyland före 1734 års lag". På gården Persö den 23 augusti 1707 hängde sig bondens fader Hindrich Larsson i bastun efter att ha varit sängliggande i tre dagar. Larsson var en gammal man och hade förmodligen hängt sig på grund av en händelse i ungdomen som ledde till att han blivit utskäld av prästen under en gudstjänst. Detta hade kvalt honom livet igenom.

Gardberg anmärkte dock att vad som hos ”gamlingen var en bestående verkan av förbannelsen från predikstolen, vad som bottnade i olyckliga själsanlag eller hade sin rot i tidens allmänna svårigheter, låter sig knappast avgöra” (Gardberg 1958b, 69–71).

Gardberg var sedan ungdomen fritänkare, och hans tidningspolemik om religiositet i *Studentbladet* under 1920-talet har även uppmärksammats av E.N. Tigerstedt. Gardberg var inte ateist i dagens bemärkelse, hans religionsyn kunde i stället kallas ”Rydbergsk”. Den svenske 1800-talsförfattaren Viktor Rydberg hade yrkat för religionsfrihet och avskaffande av statskyrkan. Rydberg såg Jesus, med stöd av sina historiska och teologiska efterforskningar, närmast som en slags filosofisk idealmänniska och inte en gudom. Bland den svenska bildade och liberala borgarklassen i Finland under slutet av 1800-talet fanns ett stort intresse för antikristliga rörelser. Generellt eftersträvades en förening mellan kristendom och kultur, en slags ”humanitetsreligion”, fri från den gamla tidens dogmer (Tigerstedt 1939, 52–55, 104).

Förutom denna aspekt hade Gardberg i regel en konsekvent syn på traditionernas och folkkulturens i stort sett eviga värden. Denna syn har även en hemvist i Nikanders kulturhistoriska synsätt. Nikander påpekade i sina framställningar om bondekulturen ofta det gamla arvet från Sverige, lagstiftarandan och sedvänjorna. Där som finskspråkiga motsvarigheter som Kustaa Vilkuna såg utveckling och förändring i bondesamhällets struktur såg Nikander kontinuitet och seglivad tradition (Östman 2014, 230–231; Ahtiainen & Tervonen 2000, 58).

De gamla samarbetsformerna och bondesamhällets kulturella uttrycksformer såg man ett stort värde i, och de befarades alla försvinna genom modernitetens insteg i lokalsamhället. Den lokalt förankrade byggnadsstilen och hemkulturen ansågs ha stor betydelse för folkuppföstran. Gården och byggnadskulturen sågs i detta sammanhang som ett uttryck för ett harmoniskt levnadssätt. I en gårdsinventering som Gardberg utförde under 1960-talet uttryckte han det på följande sätt: ”Genom den respekt för traditionen, som också inneslöt ett halvt omedvetet skönhetskrav, formades gården till en sann bild av det liv som i den levdes, till en kroppslig gestaltning av ett andligt värde som varje konstverk måste vara” (SLS 872). Gemensamt för både Vilkuna och Nikander, och även

Gardberg som ovanstående citat visar, var synen på bondesamhället som ett i grunden gott och sunt kollektiv som inte präglades i nämnvärd grad av större konflikter.

Lokalsamhället och nationen – den nationella vetenskapens funktion och begränsningar

Vid publikationstillfället i slutet av 1960-talet var Gardbergs lokalhistoria i vissa avseenden ganska otidsenlig. Historikerna hade vid denna tid utvecklat nya tillvägagångssätt och hittat nya intresseområden. För det praktiska arbetet innebar detta en starkare betoning av teoribaserade modeller och numeriskt-kvantitativa metoder. Tematiskt skedde ett kraftigt skifte från klassiskt politiska ämnen till socialhistoriska, och från äldre epoker till nyare. Gardberg var inte främmande för det kamerala materialet, men han var likt fler andra historiker misstänksam mot samhällsvetenskapernas inflytande på historieforskningen. Han tyckte sig se att det levandegörande historiska berättandet, det som gav historien mening, löpte risken att förträngas av statistiska metoder.

Han var inte övertygad av de statistiska metodernas och modellernas förklaringskraft när det gällde folkkulturen. Ett typexempel för honom var svårigheten att rita upp skarpa gränser mellan folklivets materiella och andliga yttringar. Vare sig det var fråga om bygg- eller dräktskick var det för honom odisputabelt att det inte kunde förstås enbart utgående från ekonomiska resurser och tillgången på material. Folks tänkesätt, tycken och traditioner kunde i hans mening inte degraderas till materiella omständigheter. Kulturorgan såsom föreningen Brage, som Gardberg var mycket förtrogen med, utgick även från idén om att det finns ett samband mellan själslig attityd och den materiella kulturen. Endast genom att bejaka de lokala kulturernas särart kunde man säkerställa bygdernas ”renässans och fortbestånd” (Gardberg till Bo Lönnqvist, 18.3.1973; Gardberg till Allan Vidén, 14.1.1974, JGS, vol. 7).

Vetenskapens främsta funktion var för Gardberg att stå i nationens och den nationella kulturens tjänst. Detta märks även av hans syn på undervisning. En artikel som han skrev tidigt i karriären är

1928 behandlade de bästa metoderna för att leda studiecirklar och seminarier i folkhögskolan. Han anmärkte att en del vetenskaper och deras böcker helt måste lämnas ur räkningen därför att deras idkare hade ”ett otjänligt skrivsätt”. Detta gällde enligt honom till exempel geografi, som annars hade stora möjligheter att fångsla och upplysa eleverna. Felet med de flesta geografiska arbeten var att de i hans mening var så översiktliga och ytligt refererande, att de ”icke tillåter eleven att få en enda konkret bild, t.ex. ur folklivet” (Gardberg 1928b, 67).

Den roll han tillskrev sin egen historieskrivning måste ställas i relief mot den tidens Karis. Som rektor vid det svenska läroverket på orten samt såsom långvarig lokal partifunktionär för Svenska folkpartiet var han liksom många andra svenska, borgerliga lokalpolitiker engagerad av det hot man menade att förfinskningen utgjorde. Befolkningsantalet på den lilla orten, som vid 1970-talets ingång utgjorde 7700 personer, bestod ungefär till 70 procent av svenskspråkiga. Vid 1930-talets ingång, då Gardberg själv flyttade till orten, hade andelen varit 90 procent. Gardbergs såväl politiska som vetenskapliga verksamhet kan även kontextualiseras utgående från den nationella utvecklingen. Den demografiska frågan var ett överhängande problem för svenskhetsrörelsen, vilket naturligtvis hade efterverkningar på den politiska argumenteringen. Samtidigt bör det påpekas att den typ av kulturhistoria som företrädades av Nikander vid Åbo Akademi sedan en tid varit omodern. När Nikanders efterträdare Helmer Tegengren tog över stolen 1953 fokuserades ämnet mot en modern etnologisk riktning (Ekberg 2014, 51 ff.; Hummelin & Hummelin 1993, 268; Storå 1991, 208).

Den språkpolitik Gardberg representerade höll på den svenskspråkiga lokalbefolkningens särart och rätt att framhålla sina egna intressen, men den var däremot inte fientlig mot det finska. Den förespråkade inte heller, åtminstone öppet, Svenskfinlands rätt att vara en stat i staten. I stället målade den upp en nation bestående av två språkgrupper, sammankopplade genom århundraden av historisk samlevnad. Dessa allmänna linjer syns exempelvis i ett tal Gardberg höll vid ett av köpingens jubileum 1955. I det nämner han inte köpingens svenskspråkiga karaktär explicit, men kontrasterar det lilla samhällets plats mot ”nationen”, underförstått majoritetsbefolkningen:

[...] det finns dokument på att motståndet mot förryskningen här i Karis var starkt och samlat – dokument som inom kort skall framläggas i en ny del av vårt sockenhistoriska verk. – Där ligger en frisk kärna av fosterländsk hängivenhet i den hembygdskänsla, som har byggt upp vår köping. Till folkmängden är den jämt en tusen del av Finland, och envar av oss måste erkänna att vi är skyldiga landet som helhet en tusen gånger större kärlek och offervilja än vår lilla ort.

Men det består inga motsättningar mellan dessa två: landet och hemorten. Landet tjänar vi bäst genom att efter all vår förmåga förkovra, andligt och materiellt, den lilla fläck därav som är oss anförtrodd. De idéer om mänsklig sammanlevnad, som vi i stort önskar se genomförda i den nationella – och likaså den internationella – politiken, dem måste vi först förverkliga och pröva på nära håll i mindre skala – vi kan t.ex. inte kämpa för världsfreden medan vi ännu grälar med vår granne eller tar heder och ära av våra parti-antagonister.

(Tal vid köpingens jubileum i Karis 25.6.1955, JGS, vol. 13)

Det är högst intressant att Gardberg i sitt tal anspelar på den pågående historieskrivningen av sockenhistoriken, dock här en senare del om 1800- och det tidiga 1900-talet. Ofärdsåren och förryskningen blev här en lämplig symbol för de samlande fosterländska känslorna. Den samtida samlevnaden mellan svenskt och finskt och mellan olika samhällsskikt kunde enligt denna idealistiska syn sålunda säkerställas. Den "nationella hälsa" som Gardberg vid ett senare levnadsskede hänvisade till i sitt brev till Ragnar Monnberg ska alltså förmodligen förstås som ingenting annat än den säkert rotade hembygdskänslan. Bland många av Gardbergs akademikergeneration förstods finlandssvenskarna som en nationalitet bland andra. Denna "nationella" hembygdskänsla erhöles genom ett studium av hembygdens svenskspråkiga historia. Även om språkpolitiken inte explicit påverkade Gardbergs lokalhistoria så påverkade lokalhistorien i allra högsta grad språkpolitiken.

Gardberg argumenterade specifikt för att ortsfolket kunde finna sitt eget sammanhang i historien genom denna strategi. Hotbilden i ett negativt scenario kallades för "rotlöshet", något som skenbarligen var en hänvisning till idén om svensk hemorts rätt. Men begreppet rotlöshet i denna kontext är inte otvetydigt. Även om det ligger nära till hands att tolka Gardbergs rader som ett försvar av den svenskspråkiga befolkningens anspråk att rota sig fast i den historiskt sett svenska hemorten, kan man se en annan,

men inte helt väsensskild betydelse. Ett synonym till rotlöshet är alienation, vilket mycket väl kunde ha varit en annan nyans av det problem Gardberg önskade bemöta genom sin ortshistoria.

Gardberg var i vissa avseenden utvecklingspessimist, i varje fall tog han inte emot – liksom många av sina finlandssvenska meningsfränder – det finländska samhällets modernisering och industrialisering utan kritiska synpunkter. I järnvägssamhället Karis industriella landskap såg han mest de traditionslösa avigsidorna, den nybrutna marken och den förstörda naturen. Den nya bebyggelsen var under all kritik. Den saknade enligt honom ”såväl stadens arkitektoniska massverkan som den gamla bondbyns trygga harmoni” (Gardberg 1937). Man kan plädera för att denna förlorade harmoni inte enbart var en estetisk och praktisk fråga för Gardberg. Den handlade även om människornas relation till bygden och hur de i framtiden skulle förhålla sig till den och därmed även sin egen historia. Det går även att argumentera för att olika typer av massrörelser och socialismen hörde till modernitetens skuggsidor enligt Gardbergs uppfattning (Gardberg till K. Rob. V. Wikman, 2.2.1969, JGS, vol. 7).

Därmed sagt var Gardberg ingen verklighetsfrånvärd bakåtsträvare. Som politiker var han pragmatisk och förkastade inte alls idéer om utbyggnaden av köpingens infrastruktur och dess sammankoppling med omkringliggande transportleder. Men han oroade sig likväl för moderniseringens inverkan på traditionella och invanda levnadsmönster. Att finlandssvenskarna blev främmande för dessa var för honom enbart negativt. Orsaken var att han såg livskraftiga svenskspråkiga bosättningscentra som den enda garanten för en framtida finlandssvenskhet i landet. I det nya samhällets rörlighet och tilltagande urbanisering såg han få utsikter för denna befolkningsgrupp om den miste sin traditionsbundna samhörighet med det agrara landskapet. Svensketsrörelsen i Finland har kallats den svenska *samlingsrörelsen*. Om finlandssvenskarna inte längre hade något gemensamt att *samlas* kring, såsom den en gång aktuella jordfrågan, kunde dess funktion möjligtvis uppfyllas av traditionen och historien (Engman 1995, 196; Wilson 2019, 88, 186).

Slutsatser

När John Gardbergs etnografiska och historiska författarskap diskuteras går det inte att frånse dess nationella och nationalistiska karaktär. Det kan även konstateras att den bär på ett tydligt arv från Nikanders kulturhistoriska skola, som bar många gemensamma drag med den på finskspråkigt håll mycket mer allmänna ”kollektivistiska” inriktningen. Gardberg hade dock en självständigt utformad livsåskådning och följde inte alla dess utstakade mönster. Gardbergs forskningsmässiga val producerade dock ett framställningssätt som var deskriptivt och antikvariskt.

Detta var dock alltid ett medvetet val och var såväl ideologiskt som metodologiskt motiverat. Den svenska jordens aktivister ville kartlägga allt de kunde av folkkulturen innan den, så som de såg det, gick förlorad i industrialiseringens och urbaniseringens kölvatten. I samband med denna utveckling såg man även förfinskningen som en bidragande orsak till den svenskspråkiga allmogekulturens marginalisering. Intresset för folket utmärks i Gardbergs fall av ett speciellt intresse för etnografiskt belysande omständigheter, även om han under senare delen av livet huvudsakligen ägnade sig åt historisk forskning.

Det är symptomatiskt och tidstypiskt att Gardbergs största historiska arbete behandlade den ort där han själv var yrkesverksam och kulturellt engagerad. Den finlandssvenska självhävdelse som han företrädde inom yrkesrollen och politiken framträder även i hans vetenskapliga texter. Hans historia kan alltid tolkas som politisk, men sällan eller aldrig som antagonistisk. Den svenska kulturen hos Gardberg sågs inte vara i oppositionsförhållande till den finska, utan som en naturlig del av en större nationell historia. Detta var dock en historia som, i Gardbergs mening, ägde en stor tacksamhetsskuld till Sverige genom den nedärvda traditionen och lagen. I den meningen var det kultursvenska synsättet framträdande hos honom, även om hans aktivitet var lokal och bygdeorienterad.

Källor

John Gardbergs samling (JGS), Handskriftssamlingarna, Åbo
Akademis bibliotek

Byggnader i Karis landskommun (1962–1969), SLS 872, Traditions-
och språksamlingen, Svenska litteratursällskapet i Finland

John Gardbergs publikationer, urval

- Gardberg, John (1921a): "Studenternas folkbildningsarbete. Ett program och en föredragsresa", *Åbo underrättelser* 25–27.1
- (1921b): "Från Åbolands bygder. Intryck från studenternas föredragsfärder", *Åbo underrättelser* 17–21.7
- (1921c): "S.B.V:s verksamhet i nya gängor – hur man tänkt sig det kommande arbetet", *Åbo underrättelser* 17–21.7
- (1923): "Samfundslivet i Nagu och Korpo utskär, avhandling pro gradu, Åbo Akademi
- (1926a): "Skifte och samfällt bruk i åboländska utskärsbyar", *Brage årskrift XIX–XX*, s. 14–49
- (1926b): "Ofredsminnen från Pojo socken", *Hävd och Bygd* 1, s. 15–18
- (1928a): "Boningshus på hemman i norra Karis och Pojo", *Budkavlen* 7, s. 33–39
- (1928b): "Byggnadskultur i västra Nyland", *Kalender utg. av S.F.V.*, s. 69–85
- (1929b): "Övningar i 'böckers bruk", *Tidskrift för Svenska folkhögskolan* 1, s. 59–67
- (1935): *Kimito friherreskap: en studie över feodal läns- och godsförvaltning*, Helsingfors: Tilgmann
- (1937): "Fornminnen kring Karisviken och Svartån", *Samarbete* 20.12.1937
- (1944): *Kimitobygdens historia, del 1:1, Tidsåldrar och öden intill år 1721*, Åbo: Åbo tidnings- och tryckeri AB
- (1958a): "Indelta bönder i Västra Nyland", i *Böcker och människor. Hyllningsskrift till Carl-Rudolf Gardberg*, Skrifter utgivna av historiska samfundet i Åbo, s. 68–75
- (1958b): "Rättskipning, övertro och själavård i västra Nyland före 1734 års lag", *Budkavlen* 37, s. 59–73

- (1962): "Den unge Gabriel Nikander", *Budkavlen*, årg. 40–41 s. 5–166
- (1967a): "Stångtal, skatt och jordvärde i sydvästra Finland. I. Allmän orientering. Översikt av Norrfinland", *Historisk tidskrift för Finland* 1/1967, s. 79–107
- (1967b): "Stångtal, skatt och jordvärde i sydvästra Finland. II. Översikt av Söderfinland", *Historisk tidskrift för Finland* 2/1967, s. 129–159
- (1968a): "Stångtal, skatt och jordvärde i sydvästra Finland. III. Raseborgs län jämförda med Egentliga Finlands", *Historisk tidskrift för Finland* 1/1968, s. 49–74
- (1968b): *Karis socken från forntiden till våra dagar V: Vasatiden och Karolinska tiden*, Ekenäs: Ekenäs tryckeri

Litteratur

- Aqut. [signatur] (1936): "Kimito friherreskap", *Personhistorisk tidskrift*, 121–122
- Ahlbäck, Ragna (1945): *Kulturgeografiska kartor över Svenskfinland*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland
- Ahtiainen, Pekka & Tervonen, Jukka, red. (1996): *Menneisyyden tutkijat ja metodien vartijat: matka suomalaiseseen historiankirjoi-
toitukseen*, Helsinki: Suomen historiallinen seura
- Ahtiainen, Pekka & Tervonen, Jukka (2000): "A journey into Finnish historiography from the end of the 19th century to the present day", i *Nordic Historiography in the 20th century*, red. Frank Meyer & Jan Eivind Myhre. Oslo: University of Oslo, s. 50–79
- Aronsson, Peter, Fulsås, Narve, Haapala, Pertti & Jensen, Eric (2011): "Nordic National Histories", i *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*, red. Stephan Berger & Chris Lorenz. London: Palgrave Macmillan, s. 256–282
- Björkstrand, Gustav (1980): *Den finlandssvenska folkhögskolan och allmogemobiliseringen*, Åbo: Åbo Akademi
- Eckberg, Henrik (2014): *Isambällets tjänst. 100 år med Svenska Folkpartiet i Karis*, Karis: Svenska folkpartiet i Karis

- Engman, Max (1990): "Valtakunnallinen, suomalainen vai suomenruotsalainen näkökulma? Ruotsinkielisestä historian-tutkimuksesta Suomessa", i *Historia nyt: näkemyksiä suomalaisesta historiantutkimuksesta*, red. Pekka Ahtiainen et al. Helsinki: WSOY, s. 39–63
- Engman, Max (1995): "Finns and Swedes in Finland", i *Ethnicity and Nation Building in the Nordic World*, red. Sven Tägil. London: C. Hurst & Co., s. 179–216
- Engman, Max (2016): *Språkfrågan; Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland
- Forsgård, Nils Erik (2002): "En nationell strategi?" *Historisk tidskrift* 2/2002, s. 209–219
- Haapala, Pertti (2007): "Kulturgeschichte i den finländska historieskrivningen", i *Den dubbla blicken. Historia i de nordiska samhällena kring sekelskiftet 1900*, red. H. Gustafsson, F. Persson, C. Tornbjör & A. Wälte. Lund: Sekel förlag, s. 51–61
- Herranen, Gun (1979): "Ryssen är ryss fast han steks i smör' Historiska sägner och finlandssvensk nationalism", *Tradisjon Tidskrift för folkeminnevitenskap* 9, s. 31–39
- Hummelin, Keijo & Hummelin, Ulla (1993): *Muistikuvia suomenkielisessä Karjaalla: suomenkielisten elämää vuosisataisesta näkökulmasta lähinnä 1860–1960*, Karjaa: Karjaan suomenkielinen kansalaisopisto
- Jutikkala, Eino (1945): "Kemiönseudun historiaa", *Historiallinen aikakauskirja* 43, s. 220–223
- Jutikkala, Eino (2011): "Nikander, Gabriel", *Biografiskt lexikon för Finland* <http://www.blf.fi/artikel.php?ref=sok&id=7316> [hämtad 26.2.2019]
- Lindman, Sven (1954): "C. G. Estlander och svenskhetsrörelsen i Finland", *Finsk Tidskrift* 5–6/1954, s. 160–171
- Lönnqvist, Bo (1981): "Etnologiska aspekter på sockenhistorierna", *Historisk tidskrift för Finland* 1/1981, s. 50–53
- Lönnqvist, Bo (2001b): "Språkgränsen som kulturellt och ideologiskt fenomen", i *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävvelse i kulturanalytiskt perspektiv*, red. Anna-Maria Åström, Bo Lönnqvist och Yrsa Lindqvist. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 149–160

- Markkola, Pirjo, Snellman, Hanna, Östman, Ann-Catrin, (2014): "Yhteisöä purkamassa", i *Kotiseutu ja kansakunta: miten suomalaista historiaa on rakennettu*, red. Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 7–24
- Nikander, Gabriel (1923): *Den svenska folklivsforskningens uppgifter i Finland*, Åbo: Åbo tryckeri- och tidningsaktiebolag
- Nikander, Gabriel (1936): "Kimito friherreskap", *Historisk tidskrift för Finland* 1/1936, s. 35–37
- Nikula, Oscar (1991): "Gabriel Nikander", i *Historiens studium vid Åbo Akademi*, red. Max Engman. Åbo: Åbo Akademis förlag, s. 61–82.
- Nordström, Werner E (1968): *Academia Aboensis rediviva 1918–1968*, Ekenäs: Ekenäs tryckeri
- Stenfors, Pia (2007): *Suomalainen kotiseutuliike 1894–1944*, Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura
- Storå, Nils (1991): "Helmer Tegengren", i *Historiens studium vid Åbo Akademi*, red. Max Engman. Åbo: Åbo Akademis förlag, s. 197–218.
- Storå, Nils (1993): "Nordisk etnologi", i *Åbo Akademi 1918–1993: forskning och institutioner. 2, Humanistiska fakulteten, Teologiska fakulteten*, red. Solveig Widén. Åbo: Åbo Akademis förlag, s. 193–208
- Tigerstedt, E.N. (1939): *Det religiösa problemet i modern finlandssvensk litteratur*, Doktorsavhandling, Helsingfors universitet
- Warburton, Thomas (1951): *Femtio år finlandssvensk litteratur*, Helsingfors: J. Simelii arvingars boktryckeri Ab
- Österblom, Frey-Viking (1958): *Svenska folkakademin 1908–1958*, Borgå: Tryckeri- och Tidnings Ab
- Östman, Ann-Catrin (2014): "Kylätalkoot.: Kun paikallisyhteisö sai yhteiskunnallisen merkityksen", i *Kotiseutu ja kansakunta: miten suomalaista historiaa on rakennettu*, red. Pirjo Markkola, Hanna Snellman, Ann-Catrin Östman. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 213–238

Essäer

”The American Connection”. Den finskamerikanska diasporan och den finska socialismens vägval 1917–1938

Tobias Berglund

I århundraden har diasporor visat sig vara viktiga faktorer i statsbyggande, revolution och politisk omstörtning. Garibaldi, Lenin, Gandhi och Ho Chi Minh är bara några exempel på revolutionärer och politiska ledare som tillbringade långa perioder utomlands och där byggde upp sina rörelser. Ledare för flera nutida statslösa diasporor arbetar för sin sak i exil. Anledningarna till detta är många: högre grad av organisations- och yttrandefrihet, samt bättre tillgång till utbildning, information och ekonomiska resurser. Diasporapolitiken tenderar dock, i frånvaron av hemlandets vardag med alla dess gråskalor, att bli mer polariserad, mer svartvit. Tillämpade i hemlandet kan de åtgärder som i exilens politiska diskurs tedde sig rättmätiga och effektiva, visa sig antingen verkninglösa eller få oförutsägbara och ibland ödesdigra konsekvenser.

Den finska socialismens utveckling från 1917 och under mellankrigstiden skiljer sig påfallande från den i övriga nordiska länder. Det dramatiska 1917, inbördeskriget och det finsksovjetiska experimentet i Karelen är några exempel. Underliggande materiella faktorer – närheten och relationen till Ryssland, det finska lant- och

industriarbetarkollektivets stora utsatthet, den tidigare tsarregimens politiska efterblivenhet och motstånd mot reformer – ger huvudförklaringarna. Men ett antal finländska politiska aktörer samt deras vägval och agerande spelade också in och påverkade skeendet på ett avgörande sätt. Vad fick detta relativa fåtal inom den finska socialismen att handla på det sätt de gjorde, och slå in på en betydligt radikalare väg än sina nordiska partibröder? En del av svaret kan stå att finna på andra sidan jordklotet, i den finskamerikanska diasporans politiska konflikter och aktivism: i agitationen i gruvsamhällenas fullpackade samlingssalar, *Industrialistis* hätska artiklar och i Work People's Colleges klassrum.

Duluth, Minnesota – "The Helsinki of America"

Norden upplevde under hälften av 1800-talet och början av 1900-talet en massmigration utan motstycke. Omkring en fjärdedel av dess befolkning emigrerade till framför allt Nordamerika. Men den finska emigrationen till USA skilde sig i viktiga avseenden från utvandringen från övriga Norden. Den inleddes betydligt senare än i övriga länder, och den finskamerikanska diasporan bestod i större utsträckning av arbetarklass och var mer politiskt radikal än övriga nordiska invandrargrupper. Det sistnämnda berodde delvis just på att utvandringen inleddes så sent; den bästa jorden var redan tagen, och de arbetstillfällen som återstod var industriarbeten. Tsarregimens tilltagande repression från slutet av 1880-talet gjorde också att många radikala och aktivister såg sig tvungna att lämna Finland. Många finnar sökte sig till den expanderande gruvindustrin i den så kallade "Iron Range" – en kedja av gruvdistrikt i norra Michigan, Wisconsin och Minnesota, runt Lake Superior.

Staden Duluth i delstaten Minnesota ligger vid Lake Superiors västra spets. I och med dess läge mitt i Iron Range och som stor hamn, med en mängd olika arbetstillfällen, blev den snabbt ett viktigt centrum för den finska diasporan, som växte fort: från 415 år 1885, 705 år 1900, 2 770 år 1910, till 3 120 år 1920. Under denna tid utgjorde männen mellan 75 och 65 procent av befolkningen. Dessa bodde i regel i undermåliga förhållanden på ungarshotell

utmed stadens St. Croix Avenue, som snart fick öknamnet *Rot-takatu* – Rättgatan. Arbete för den manliga arbetskraften i Duluth utgjordes under sommarhalvåret av hamn- och sågverksarbete och järnvägsbyggen. Arbetslösa när vintern nalkades, tog många arbete i ett av regionens många skogshuggarläger. (Alanen 2012, 22–25)

Duluth som transportnav – från staden kunde såväl Chicago, New York som Toronto enkelt nås med både järnväg och båt – och placering mitt i Iron Range-regionen där tiotusentals finnar bodde och arbetade i början av 1900-talet, gjorde att staden blev centrum för den finska socialismen i exil. Omkring år 1900 startade den finskspråkiga socialistiska tidningen *Industrialisti* och 1904 bildades i Duluth Finnish-American Labor League som 1906 bytte namn till Finnish Socialist Federation (FSF), och anslöt sig till American Socialist Party (ASP). Där utgjorde man den enskilt största gruppen icke-engelskspråkiga. År 1907 inrättades också en finskspråkig socialistisk folkhögskola i Duluth – *Work People's College* eller *Työväen Opisto*. På denna skola ("run by workers for workers") kunde man studera marxistisk teori, sociologi, arbetarrörelsens historia, organisationsmetoder, arbetarjournalistik, agitation, samt inte minst engelska.

"Finns on the Range"

De stora fyndigheterna av järnmalm i norra mellanvästern runt Lake Superior, kom efter att de exploaterats under 1800-talets andra hälft alltså att gå under namnet Iron Range. Området stod under första halvan av 1900-talet för hela 70 procent av USA:s järnmalmsproduktion och 25 procent av världspröduktionen. Den mängd finnar som arbetade i dessa gruvor och bebodde dess gruvsamhällen kom därför att få samlingsnamnet "Finns on the Range".

Malmfyndigheterna var koncentrerade till flera huvudområden, av vilka tre av de största var Mesabi, Vermillion och Cuyuna. Bara i Mesabi bodde och arbetade mellan 8 500 och 9 000 finnar vid första världskrigets utbrott. Gruvsamhällena var råa och avskalade och levnadsförhållandena undermåliga. Besökare beskrev stanken från avlopp och spor i rännstenen. Arbetsmiljön

i gruvorna var dock om möjligt ännu värre och dödsolyckor var så vanliga att de engelskspråkiga tidningarna inte ens publicerade namnen på omkomna, utan endast skrev "a Finn", "an Italian" eller "a Slav". Åren 1905–1907 inträffade 177 dödsolyckor på Iron Range varav 77 omkomna var finnar. Förolyckades efterlevande familjer drabbades av en nästan omedelbar finansiell katastrof. (Alanen 2012, 34 f.)

De usla arbetsförhållandena resulterade i strejker. Finska gruvarbetare deltog i flera spontana strejker i Mesabi mellan 1893 och 1905, under vilka tre strejkande sköts till döds av polis. År 1903 hade också en stor del av de finska socialisterna i området anslutit sig till fackföreningen Western Federation of Miners (WFM). Fyra år senare organiserade WFM en två månaders storstrejk. Då huvuddelen av de deltagande var finnar, ledde det efter konflikten till att gruvbolag svartlistade många finnar. Även om de strejkande inte direkt fick gehör för sina krav, hade de uppmärksammat de grava missförhållandena och 1905 genomdrevs en lag i Minnesotas delstatskongress som syftade till att öka säkerheten i gruvorna.

*Finskamerikansk syndikalism, Yrjö Sirola,
August Wesley och Leo Laukki*

Omkring 1910 uppstod en splittring inom den finskamerikanska socialismen. Radikala finnar i övre mellanvästern ställde sig i regel bakom den mer aktivistiska linje som drevs av den med den europeiska syndikalismen närbesläktade fackföreningen Industrial Workers of the World (IWW eller "Wobblies"), medan finnar på amerikanska östkusten i regel stödde socialdemokratin. IWW, bildat år 1905, menade att facklig kamp och arbetsmarknadskonflikter var vägen till att störta den "arbetsköpande klassen", det vill säga omvandla samhället i socialistisk riktning. IWW:s organisation skulle vara platt, det vill säga omfatta alla arbetare, och inte vara skrå- eller yrkesbaserad. Man vägrade systematiskt att skriva under avtal med arbetsgivare, då man menade att den rätten var den enda sanna makten arbetarna ägde. Enligt IWW:s ideologi skulle till slut en generalstrejk totalt omkullkasta lönesystemet och

leda till införandet av ett helt nytt, jämlikt ekonomiskt system. (Persson 1975, 28–30)

I Duluth fanns två av IWW:s viktigaste institutioner, den finska socialistiska folkhögskolan och tidningen *Industrialisti*. Staden blev nu centrum för den radikala delen av den finska arbetarrörelsen i exil. År 1910 träffades här tre män som skulle få stor påverkan på Finlands dramatiska år 1917, inbördeskriget och den finsksocialistiska politiken i Ryssland efter kriget. De hette Yrjö Sirola, August Wesley och Leo Laukki.

Prästsonen Yrjö Sirola (förfinskat från Sirén) anslöt sig efter gymnasie- och universitetsstudier (han utbildade sig till folkskollärare) till socialdemokraterna 1904. Samma år blev han redaktör för tidningen *Kansan Lehti*, som utkom i Tammerfors. Året efter, under storstrejken i Finland 1905, blev han socialistpartiets partisekreterare. År 1907 blev han lantdagsman och gruppleddare för socialdemokraterna. I lantdagen drev han, vid sidan av utvidgade befogenheter för denna, rösträtt vid 21 års ålder, reform av den kommunala rösträtten, förbättring av kvinnans ställning och, som viktigaste kulturfråga, folkskolan som hela folkets skola. År 1909 var han också lantdagens förste vice talman.

År 1910 reste Sirola med hustru och son till USA. Vid sidan av en allmän Amerikafeber var en orsak till resan familjens dåliga ekonomi, och övertygelsen att ”en socialist, som inte känner kapitalismen, är en dålig socialist”. Hans barndomsvän Aappo Kärme kangas hade erbjudit honom en plats som lärare vid Work People’s College i Duluth i Minnesota.

Väl installerad på sin nya arbetsplats träffade han en 23-årig landsman som var elev vid skolan. Hans namn var August Wesslin, som efter flytten till USA angliciserat sitt efternamn till Wesley. Denne var född i Tammerfors och hade som sjuttonåring emigrerat till USA, blivit medlem i Socialist Party of America och börjat agitera bland finskamerikanska arbetare. Sedermera hade han börjat studera vid det relativt nystartade finska arbetarinstitutet i Duluth.

Kollega till Sirola och lärare till Wesley (som 1914 också började undervisa vid skolan) var en person som skulle komma att utgöra en stark påverkan på dem. Den var den hårdföre och radikale Leo Laukki, också lärare på Work People’s College. Laukki (tidigare

Lindquist) hade flytt Finland efter storstrejken 1905 och sitt deltagande i upproret mot tsarregimen i Viborg. Väl i USA blev han redaktör på den finskspråkiga socialistiska tidningen *Työmies*, baserad i Hancock i delstaten Michigan. Därifrån rekryterades han till folkhögskolan i Duluth. Där kom att han bli en av de mest tongivande lärarna, och en ledare bland de finskamerikanska socialisterna, och beskrevs som en oförsonlig radikal och en duktig agitator. En av hans elever berättade följande om Laukki:

Han var en brilliant talare, han kunde beröra sin publik, jag minns en gång då han talade i sex timmar och folk ville inte gå, men hans röst blev så hes att han måste sluta [...] Han talade väldigt enkelt så att man kunde förstå honom, han talade folkets språk, inte högravande.

(Kaunonen 2012, 67–88)

Sirola, Wesley och Laukki befann sig nu alltså i vad som skulle kunna kallas ett skolexempel på en radikaliserande diasporamiljö. De bodde och verkade i en isolerad del av Nordamerika, långt från hemlandet och dess vardag. Alla tre reste och agiterade, nu obehindrade av tsarrysk säkerhetspolis och censur, regelbundet i gruvsamhällets arbetarhus (så kallade "Halls"). Där mötte de en entusiastisk publik och kunde också med egna ögon se de fruktansvärda förhållanden deras landsmän levde och arbetade under. Den finska diasporan i detta område hade också två andra förtecken som förstärkte karaktären av "bubbla": de finskspråkiga finnarna hade i jämförelse med andra invandrargrupper svårt att lära sig engelska samtidigt som läskunnigheten var extremt hög. De var därför hänvisade till finskspråkiga tidningar, och då framför allt *Industrialisti*, på vilken Wesley efter avslutad utbildning på Work People's College börjat arbeta som journalist. En mikroversion av hemlandets politiska antagonism förelåg också: det gällde motsättningen med en annan del av den finländska invandrargruppen – konservativa och kyrksamma finländare, i regel från de svenskspråkiga delarna av Österbotten, så kallade Church Finns. Företrädare för den senare gruppen uttalade sig om de finska gruvarbetarnas strejker som uttryck för "östasiatisk barbarism" och agitationen bland dem som "hätsk och skamlig". Konflikten med "the Church Finns" blev en tydlig, men mer renodlad och

svartvit, version av hemlandets konflikt mellan arbetarrörelsen och borgerliga som slutligen skulle leda till inbördeskrig. (Se Alanen 2012, 54 f.)

En schism mellan socialdemokrater och syndikalister inom den finskamerikanska diasporan hade alltså uppstått redan 1910 men 1913 blev splittringen total. Detta efter en konflikt om strategin för den stora hamnstrejk – Ore Dock Strike – som organiserades i Duluth samma år. Den syndikalistiska sidan gick segrande ur denna strid och både Work People's College och *Industrialisti*, som kom att byta namn till *Sosialisti*, knöts nu än hårdare till IWW. Sirola, som redan tidigare tagit parti för IWW blev nu folkhögskolans chef. Hans bildliga resa från återhållsam, socialdemokratisk parlamentarist med fokus på rösträtts- och skolfrågor till syndikalistisk ideolog och agitator var fullbordad. Ett år senare, 1914, återvände han med sin familj till Finland. Han menade själv att han varit på en utmärkt studieresa.

Åter i Finland

Väl hemkommen blev han redaktör på *Työmies* och snart också ledamot i den socialdemokratiska partistyrelsen. Där representerade en förändrad Sirola nu partiets vänsterflygel. Lantdagsvalet 1916 blev en stor framgång för socialdemokraterna och Oskari Tokoi – som också bott i USA, där han typiskt nog varit gruvarbetare – lyckades bilda världens första socialdemokratiska regering, dock i koalition med liberalerna. Sirola, nu en motståndare till ”ministersocialism”, motsatte sig skarpt koalitionsenaten och kritiserade den öppet. Samtidigt hade Sirolas vän från den amerikanska diasporan också återvänt till Finland. August Wesley hade hunnit bli amerikansk medborgare och ville undvika att kallas in i första världskriget. Han flyttade till sin hustru hemstad Joensuu och blev där socialdemokratisk distriktsledare för Nordkarelen.

Sirola förespråkade, i stället för att verka i lantdagen, att använda arbetsmarknadskonflikter för att genomdriva socialdemokratiska reformkrav. Detta rörde främst allmän kommunal rösträtt och åtta timmars arbetsdag. Under sommaren och den tidiga hösten 1917 organiserades också närmare 500 strejker i Finland. Dessa

inriktades i huvudsak på att störa skördarbetet och jordbruksproduktionen och koncentrerades därför till landets sydvästra delar. Strejkerna utmynnade ofta i våldsamheter och lokala så kallade skyddskårer började bildas på borgerlig sida. Sirola tycks ha tolkat detta delvis i ljuset av vad som skett i Iron Range-gruvorna året innan, då företaget U.S. Steel tillätits skapa en tusen man stark privatarmé för att kväsa en två månader lång strejk. Han förespråkade därför bildandet av ett rött garde enligt rysk modell för att möta det som uppfattades som en borgerlig utmaning. Så skedde också i början av oktober 1917.

Efter ett de borgerliga med Kerenskijs hjälp lyckats få lantdagen upplöst förstärktes Sirola i sin övertygelse. Det därpå följande socialdemokratiska valnederlaget ansåg han orsakats av partiet självt. Enligt hans mening var det nu endast en lös massrörelse, med ineffektiv organisation och svag partidisciplin. Under generalstrejken i november 1917 satt han i det centralråd som styrde strejken, och förordade i likhet med majoriteten i rådet att man skulle gripa makten. Från den 16 november framstod han som strejkens ledare. I och med att enighet inte kunde uppnås avseende maktövertagande avstod man och försökte i stället bilda en socialdemokratisk regering. (Upton 1973, 157 f.)

Sirolas ställningstaganden under sommaren, hösten och vintern speglade den förändring som politisk aktör han genomgått under åren i USA. Problemet var dock att det som hade varit effektiva åtgärder i diasporan visade sig få andra följder tillämpade inom ramen för hemlandets politiska kris. I finskbygderna i Iron Range var statsmakten svag och avlägsen och vägen till bättre levnads- och arbetsförhållanden för gruvarbetarna och deras familjer gick genom direkta krav på arbetsgivarna, krav som ibland ledde till strejker. Det var en tydlig och avgränsad konflikt. Sirola hade visserligen rätt i att lantdagens borgerliga gjort allt för att förhåla, förhindra och fördröja de reformer som socialdemokraterna krävt, men hans lösning, massiva arbetsmarknadskonflikter, skapandet av ett rött garde och generalstrejken i november 1917 fick också andra konsekvenser. Motståndarsidan lyckades beskriva det som att detta var ett agerande mot nationellt självbestämmande, och att de ryska trupper som ibland deltog i de oroligheter som uppstod bara var kvarvarande ockupanter i annan skepnad. Därtill kom Finland

som strategisk region under ett pågående världskrig, ett område den tyska ledningen gärna såg en anledning att ta kontroll över. Socialdemokraternas systerparti i grannlandet Sverige, nu i regering, stödde utifrån nationella hänsyn informellt den vita sidan.

Även under januari 1918, då Finland stod på randen till inbördeskrig, var Sirola en av arbetarledningens hökar och den 24 januari uttalade han att det vore fel att ”hålla tillbaka massorna”. Några dagar senare bröt kriget ut på den röda sidans initiativ. Tack vare sina språkkunskaper och internationella erfarenhet blev Sirola folkkommissariatets utrikesminister. Wesley, som under generalstrejken varit strejkledare i Nordkarelen, hade efter krigsutbrottet tagit sig över de vita linjerna till Helsingfors och utnämndes den 16 februari till stabschef för Röda gardet. De två vännerna från Amerika var nu återförenade i det röda högkvarteret. Sedan tyskarna landstigit i Hangö och närmade sig Helsingfors följde båda med folkkommissariatet till Viborg. Därifrån tog de sig, strax innan stadens fall, över Ladoga till Petrograd.

”Karelenfeber” – det finsksovjetiska experimentet

Sovjetryssland blev nu både Sirolas och Wesleys nya hemland. Den senare anslöt sig efter att ha tagit sig till Ryssland till den så kallade Murmansklegionen i ryska inbördeskriget, medan Sirola fortsatte sitt politiska arbete. Tillsammans med Otto Ville Kuusinen kallade han redan sommaren 1918 de finska socialdemokraterna till Moskva, där Finlands kommunistiska parti (FKP) föddes. Sirola blev ordförande för dess centralkommitté, och var vid sidan av Kuusinen dess ledande kraft. FKP var året efter en av Kominterns grundare och Sirola blev medlem av dess exekutivkommitté. Inom Komintern skötte han förbindelserna med Skandinavien och Amerika och var en central gestalt inom organisationen. Väl i Sovjetunionen återförenades Sirola också med Laukki, som tagit sig dit efter att ha flytt USA under en villkorlig frigivning från fängelset. Han hade dömts till ett 20-årigt frihetsstraff i de stora rättegångarna mot IWW i Chicago hösten 1918. Laukki invaldes 1921 i FKP:s centralkommitté.

I de reflektioner om revolutionen och inbördeskriget, *Rapport om Finland*, som Sirola anförde inför Kominterns konstituerande kongress visade han återigen vilken politisk förflyttning han gjort inom socialismen:

Alltför länge [...] fanns en tanke om en ”enad” arbetarrörelse. Endast efter revolutionen [inbördeskriget i Finland 1918] blev splittringen oundviklig. En skarp polarisering uppstod. Det borgerliga ledarskapet i Finland gav den extrema högerfalangen inom socialdemokratin ”organisationsfrihet” och pressen i uppgift att pacificera arbetarna. Dessa förrädare [vad Sirola kallade ”socialdemokratis extrema högerfalang”] gjorde sitt bästa för att besegra den revolution Finlands proletariat hade genomfört föregående år och för att propagera för en fredlig arbetarrörelse som skulle verka parlamentariskt [...] Men massorna, plågade av fängelse, hunger och fattigdom, kunde inte ta till sig de skarpa varningarna för dessa borgerliga lakejer.

(Sirola 1919, 70–71. Författarens översättning)

Som ett led i Sovjetunionens så kallade korenizatsija-politik, skulle nationella minoriteter i synnerhet i väster, inom en ryskdominerad socialistisk rådsunion, beredas möjlighet att behålla sin nationella särart, kultur och språk. Tanken var att det planerade återtagandet av tidigare ryskkontrollerade områden som Finland och Polen väsentligen skulle förenklas genom redan existerande finska och polska socialistiska ”modellsamhällen” inom Sovjetunionen. Ett sådant blev den Autonoma Karelska Sovjetrepubliken ledd av det kortlivade röda folkkommissariatets finansminister, Edvard Gylling.

Området dominerades av jord- och skogsbruk och få invånare hade erfarenhet av industriyrken. Man ville också behålla områdets distinkt ”finska” karaktär i ljuset av ryskspråkig inflyttning. En av lösningarna på detta sågs som en massbosättning av finsk-amerikanska arbetare, och från mitten av 1920-talet började man aktivt arbeta för detta. Som en del i detta arbete återvände Yrjö Sirola 1925 till USA som Kominterns representant i det amerikanska kommunistpartiet. Genom intensiv propaganda och agitation i finskspråkiga socialisttidningar och arbetarhus kom till slut mer än 6 000 finskamerikaner att emigrera till Sovjetkarelen, där Sirola, år 1927 på nytt tillbaka från USA, blev utbildningskommissarie.

Stalinismens framväxt, och de groteska uttryck den började ta sig från mitten av 1930-talet, satte dock definitivt stopp för både det finsksocialistiska sovjetkarelen och den finskamerikanska invandringen. Yrjö Sirola undslapp avrättning och avled av naturliga orsaker 1936. Leo Laukki mötte en våldsammare död. Han utpekades av Kuusinen som folkfiende och avrättades av en sovjetisk exekutionspatrull i september 1938. Samma öde drabbade också många av de amerikanska bosättarna. Flera hundra mördades i Stalins utrensningar, bland dessa Oscar Corgan, en av de ledande finskamerikanska rekryterarna. August Wesley hade efter sitt deltagande i ryska inbördeskriget bosatt sig i Estland. Han försvann våren 1941 i samband med den tyska ockupationen av Leningrad.

Slutord – "The American Connection"

Förståelse av ett visst historiskt skeende kan delas upp i två komponenter, nämligen förutsättningar och orsaker. Det gäller även förståelsen av den finska socialismens vägval från 1917 till 1938, och i vilken mån dessa kan spåras till den finskamerikanska diasporan och dess ideologiska liv. Avseende Finlands kaotiska år, 1917, och inbördeskriget året efter kan viktiga delar av socialdemokraternas agerande sägas ha orsakats av Yrjö Sirolas hökaktiga, antiparlamentariska och syndikalistiska inställning, en inställning som formats av hans tid i exil i USA. Förkastandet av att verka parlamentariskt, att massorganisera vilda strejker för att få "arbetsköparna", det vill säga i detta fall Finlands jord- och industriägare, på defensiven, för att sedan med hjälp av en generalstrejk uppnå en total samhällsomvandling, var åtgärder som hämtats direkt från IWW:s amerikanska verktygslåda och det sätt på vilket man agerat i Iron Ranges finskbygder.

Förutsättningarna, för 1917/1918 var, som ovan nämnts, den djupgående socioekonomiska och politiska ojämlikheten i Finland, kombinerad med ordningsmaktens kollaps efter den ryska revolutionen. Men den omfattande och i många avseenden kaotiska strejkvågen ledde till skyddskårsrörelsens födelse, en händelse som ledde till röda gardets bildande, varefter en okontrollerad kapprustning inleddes. Generalstrejken i november rev sedan upp ett

oläkbart sår, som gjorde inbördeskriget oundvikligt. Vad gäller inbördeskrigets själva utförande på röd sida var sedan Sirola och hans amerikanske vän Wesley två av de ledande befattningshavarna.

När det sedan kom till skapandet av Gyllings socialistiska modellsamhälle i Sovjetkarelen var i stället den finskamerikanska, radikala diasporan en av förutsättningarna för detta. Utan en stor, sammanhållen, finsksocialistisk ”ekokammare” i USA, och utan ledande aktörers som Sirolas och Laukkis erfarenhet från och kontakter i denna miljö, hade den sovjetkarelska bosätarpolitiken inte varit möjlig. Orsakerna till denna, som på ett mänskligt plan fick tragiska följder, stod dock att finna i den sovjetryska korenizatsija-politiken, behovet av fler finskspråkiga invånare och områdets industriella efterblivenhet.

Iron Range behöll länge sin finska prägel, och i samband med sitt statsbesök i USA i oktober 1961 besökte president Kekkonen området. I dag är de flesta av de en gång så lönsamma gruvorna nedlagda och regionen är nu – som en historiens ironi – ”Trump-land”.

Litteratur

- Alanen, Arnold, R. (2012): *Finns in Minnesota*, St. Paul: Historical Society Press
- Bergman, Klas (2017): *Scandinavians in the State House. How Nordic Immigrants Shaped Minnesota Politics*, St. Paul: Historical Society Press
- Hodgson, John H. (1967): *Communism in Finland. A History and Interpretation*, Princeton: Princeton University Press
- Johnson, Mirva (2018), ”Language Shift and Changes in Community Structure. A Case Study of Oulu, Wisconsin”, *Scandinavian-Canadian Studies Journal* 25/2018, s. 30–49
- Persson, Lennart, K. (1975): *Syndikalismen i Sverige 1903–1922*, Stockholm: Federativs förlag
- Kaunonen, Gary (2012): *Challenge Accepted. A Finnish Immigrant Response to Industrial America in Michigan's Copper Country*, East Lansing: Michigan State University Press

- Kero, Reino (1981): "The Role of Finnish Settlers from North America in the Nationality Question in Soviet Karelia in the 1930s", *Scandinavian Journal of History* 6/1981, s. 229–241
- Kostiainen, Auvo (1980): "Work People's College. An American Immigrant Institution", *Scandinavian Journal of History* 5/1980, s. 295–309
- Sevander, Mayme (2004): *They Took My Father. Finnish Americans in Stalin's Russia*, Minneapolis: University of Minnesota Press
- Sirola, Yrjö (1919): *Report on Finland* (rapport till Kominterns konstituerande kongress i mars 1919), Moskva
- Taber, Mike (red.) (2018): *The Communist Movement at a Crossroads. Plenums of the Communist International's Executive Committee, 1922–1923*, Leiden & Boston: Brill
- Upton, Anthony F. (1973): *Communism in Scandinavia and Finland. Politics of Opportunity*, Garden City: Anchor Press

Att anlägga en trädgård – några exempel tagna ur Johan Gadolins boksamling

Eva Costiander-Huldén

För hundra år sedan, våren 1919, mottog Åbo Akademis bibliotek en samling med cirka 3400 band av lantbruksrådet Emil af Hällström, ättling till den kände kemiprofessorn Johan Gadolin. Samlingen omfattar Johan Gadolins bibliotek, samt hans far Jakob Gadolins och morfadern Johan Browallius' bibliotek. Alla tre verkade som professorer vid den Kungliga Akademien i Åbo. Det är en bred samling böcker och tidskrifter, unik i sitt slag i Finland eftersom ytterst få professorsbibliotek från 1700-talet skonades från Åbo brand 1827 (Gardberg 1959, 62). Samlingens officiella namn i den nuvarande kontexten är det Gadolinska biblioteket. Samlingen upptogs 2017 i UNESCO:s nationella förteckning över världsminnen, vilket gjort att intresset för samlingen har ökat.

Det Gadolinska biblioteket är uppställt i bibliotekets magasin för specialsamlingar i den ordning Johan Gadolin själv förtecknat böckerna i den handskrivna katalog som medföljde samlingen. Av handstilen att döma sammanställde han katalogen under en lång tid. Det sista trycket han mottagit och nedtecknat i katalogen är *Lettre a monsieur Rodérick Impey Murchison, esq. sur le rhopalodon, genre de saurien fossile du versant occidental de l'Oura*, skrivet av

direktören för naturhistoriska museet i Moskva, Johann Fischer von Waldheim. På omslaget finns en dedikation, under författarnamnet: A lh b. Prof. Gadolin, hommage de l'auteur. Det tunna och slitna pappersbandet från 1841 är ur idéhistorisk bemärkelse lika värdefullt som bibliotekets dekorerade praktband i helskinn, *Hortus Cliffortianus* (1737), Carl von Linnés omfattande beskrivning av holländaren Georg Clifford III:s trädgårdsanläggningar.

I samlingen samsas böcker av olika format; duodeser, kvarton, oktaver och folianter från olika århundraden – de äldsta från år 1500 och den nyaste från år 1841. Även banden är av skiftande slag, från solida pergamentband, halv- och helskinnband och bland de senare trycken en hel del billiga gråpappersband. Till innehållet återspeglar samlingen tre professorgenerationers forskning och intressen. Johan Gadolin har inte i kataloguppgifterna angivit vem som ursprungligen ägt verken. Utgående från tryckår och innehåll kan man dra slutsatser om proveniens i de fall då ägaranteckningar eller dedikationer saknas.

Samlingen finns även katalogiserad i bibliotekets portal Alma. Inför en förestående flyttning bör alla böcker och tidskriftsband indexeras och göras lättare tillgängliga för forskningen. Det är inte bara bokhistoriker som är intresserade av biblioteket, utan också kemister, geologer, vetenskapshistoriker, kulturhistoriker och den breda allmänheten. Inför flyttningen av samlingen har mitt intresse för "gråkapporna", de billiga pappersbanden, vaknat. Ur förvaringssynpunkt är de fragila och de mest slitna exemplaren bör placeras i arkivaskar eller kapslar. Jag har i denna fallstudie valt ut ett antal pappersband i samlingen. Jag har uteslutit kemisk och annan forskningsrelaterad litteratur, och fokuserat mig på de verk som Johan Gadolin köpt, fått i gåva eller bytt till sig och som anknyter till hans trädgårdsverksamhet.

Metoder att undersöka en samling

När man närmar sig en så bred samling som det Gadolinska biblioteket, kan man göra det på flera olika sätt. För en vetenskapshistoriker återspeglar samlingen kunscaps-cirkulationen under tidigmodern tid fram till industrialismen och då är det (*det vetenskapliga*)

innehållet i böckerna som är intressant. En bokhistoriker, däremot, är mer intresserad av böckernas *materialitet* i bred bemärkelse, givetvis i förhållande till innehållet. Man kan exempelvis göra jämförande undersökningar av bokbanden i samlingen, försöka proveniensbestämma de enskilda verken utgående från marginalia, eller, om möjligt, på basis av brev eller andra arkivhandlingar dra slutsatser om hur man förvärvade och bytte böcker under 1700- och 1800-talen. I Johan Gadolins brevsamling i Nationalbiblioteket finns många diskussioner om tidskrifters och böckers tillgänglighet, byten och köp (Gadolin-Hällströmska släktarkivet, Coll. 57).

Både kvantitativa och kvalitativa metoder tillämpas i bokhistorieforskningen. Man kan till exempel göra en bibliografisk analys av böcker, med ytterlig precision och beskrivningar som tillämpar matematiska kollationeringsformler. Böckernas materialitet kan också kontextualiseras, sättas in i ett historiskt sammanhang. Metoderna – dragna till sin spets – återspeglar de två huvudfärorna i den bokhistoriska forskningen; den *bibliografiska* diskursen och den mer *kulturhistoriskt eller sociologiskt* inriktade diskursen, där man tar fasta på relationer och processer, till exempel mellan bokbindare och bokägare. Denna diskurs har utvecklats av bland andra Robert Darnton, vars modell över kommunikationskretsloppet (communications circuit) sedan 1982 har samlat bokhistoriker med kontextuellt inriktad forskning. I det senare fallet är det inte bara böckerna i sig som är intressanta, det är också viktigt att förklara de historiska eller samhällseliga sammanhangen. Detta kan göras med att utvidga källforskningen utöver boksamlingarna. Arkivmaterial, brev, läsundersökningar, matriklar, bouppteckningar med mera kan belysa bokens väg till läsaren eller andra segment i kretsloppet (Darnton 1982, 2007).

Det Gadolinska biblioteket kan avläsas i tidsskikt, som återspeglar vetenskapens och samhällets utveckling. Både Browallius och Jakob Gadolin var professorer i naturvetenskaper, men verkade även som präster och senare biskopar. Det ena utslöt inte det andra under upplysningstiden. Under Johan Gadolins tid (han var ordinarie professor i kemi 1798–1822) sekulariserades vetenskapen och de första naturvetenskapliga tidskrifterna började utkomma regelbundet. I motsats till sin far och morfar valde inte Johan Gadolin kyrkans bana, utan stannade vid den Kungliga Akademien.

Han har också kallats Finlands ”första moderna vetenskapsman”, med säker fot i den empiriska vetenskapen.

I en tidigare artikel om Gadolins bibliotek har jag analyserat Johan Gadolins förvärv, som utgör cirka en tredjedel av samlingen. Gadolins ökade intresse för nationalekonomiska frågor, för lantbruk, trädgårdsskötsel och brännvinsbränning, allt som förkovrar ekonomin, uppodlingen och utvecklingen, återspeglas tydligt i biblioteket. En klar genreförskjutning i förvärvet kan ses i slutet av 1700-talet. Gadolin fortsätter att skaffa kemisk och mineralogisk litteratur, men samtidigt bygger han upp en samling med nyttolitteratur (Costiander-Huldén 2018, 36).

Bland sprängda band och gråkappor

En allmän uppfattning är att man fram till mekaniseringen av bokbinderiet under 1800-talet köpte bokens inlaga varefter man gick till en bokbindare för att på överenskommet sätt låta binda in sin bok, eller sina tidskrifter. De flesta böcker köptes antingen i lösa, falsade ark eller häftade. Oftast skyddades trycken av ett pappersomslag. Om man valde att binda in sin bok i halvskinband, avlägsnades pappersomslaget, varefter boken bands in med en pärm i papp, ofta med ett överdragspapper, bestruket med färg eller med ”sprängt” papper, då papperet stänkts med droppar av en mörkare färg. Hörnen och ryggen förstärktes med skinn. Särskilt dyrbara och värdefulla band kunde ägaren binda in i helskinn.

De årliga läsförhören ledde till att bokbindarna fick privilegium att sälja färdigbundna böcker, men det begränsade sig till katekeser, psalmböcker, abc-böcker och Nya testamenten. Dessa såldes på marknader och i bodar och var tryck som hade en säker avsättning (Strömquist 2010, 104; Vallinkoski 1992, 20).

Under senare delen av 1700-talet blev de egentliga pappersbanden allt vanligare. Böckerna var då häftade och hade färgade eller tryckta pappersomslag, ofta så kallade gråkappor, framställda av grovt lumppapper. Snitten är sällan jämnt skurna. Papperet höll ihop det häftade bandet från producent till konsument. Det var lätt att ta isär om man senare ville binda in trycket, men pappersbanden börjar småningom bli etablerade som bruksband

som allt mer sällan bands om. Strömquist nämner bland andra tillfällighetstryck, dissertationer, almanackor, nöjesläsning, mindre skrifter rörande jordbruk och hushållning (Strömquist 2010, 90–91). Mekaniseringen och den ökade utgivningen ledde till att man började förse de enkla pappersomslagen med bokens titel och författare och med enkla dekorer ofta utformade som ramar runt texten (Strömquist 2010, 214). Enligt bokhistoriker Anna Perälä har en hel del av informationen som funnits på dessa gått förlorade på vetenskapliga bibliotek, då bokbindarna har avlägsnat de tunna ornamenterade omslagen (Perälä 2012, 16).

Pappersband finns i riklig mängd i det Gadolinska biblioteket i den delen av samlingen Johan Gadolin förvärvade. Pappersbanden är av olika slag: Många band har ett gråblått, styvare pappersomslag. På en del av bandens rygg har Johan Gadolin skrivit in författarens namn, ibland även titeln på boken. På vissa böcker finns tryckta ryggtitelketter. Det finns också pappersband med kolorerade eller marmorerade omslag och bland de sista publikationerna Gadolin anskaffat finns tunna pappersband med tryck på omslaget. Omslagstrycket, oftast bokens titel och författare, är inramade med bårder och rössjor, det vill säga enkla typografiska ornament. I samlingen finns också tryck som helt saknar omslag. Den av Strömquist tidigare nämnda kategorin ”mindre skrifter rörande jordbruk och hushållning” är väl representerad i samlingarna, och en underkategori är trädgårdslitteraturen.

Både offentliga och privata trädgårdar anlades före och under Gadolins tid i Åbo, i linje med upplysningstidens ideal. Gadolins intresse för uppodling och utveckling av Finlands ekonomi och hans affärsverksamhet ser man klart i biblioteket. Vid sidan av sin vetenskapliga verksamhet inrättade han ett brännvinsbränneri och ett bryggeri år 1793, samma år medverkade han i grundandet av en tobaksfabrik i Nädendal. Gadolin köpte postmästare Johan Alléns åkrar år 1795 invid Klosterbacken, och anlade en stor trädgård och en plantage. Han har med stor sannolikhet inspirerats av sin föregångare, professor Pehr Adrian Gadds trädgård på Kakolabackens sluttning och Kungliga Akademiens botaniska trädgård vid åstranden, anlagd av Pehr Kalm 1757, som även hans morfar Browallius var föreståndare för. Säkert ligger också ekonomiska orsaker bakom grundandet av det som kom att kallas Gadolins

trädgård; han behövde råvaror till sina fabriker, men han drevs också av en stor experimentlusta. Trädgården utvecklades också till en välförsedd handelsträdgård. På basis av brandförsäkringsdokument vet man att Gadolin också hade en äppelträdgård på sin stora stadsgård, den Gråbergska gården i Klosterkvarteret nr 44 (Dahlström 1935, 75 ff.; Savolainen 2018, 147–148). Johan Gadolin var också en av grundarna till Kungliga Finska Hushållningssällskapet år 1797.

10 fallstudier

Jag har för mina fallstudier valt ut några trädgårdsböcker som utkommit vid tiden för grundandet av den Gadolinska trädgården 1795 fram till sekelskiftet. De flesta av Johan Gadolins trädgårdsböcker är tryckta i slutet av 1700-talet, och förmodligen skaffade inför hans stora trädgårdsprojekt.

Som barnbarn till Linnévännern Browallius hade säkert Johan Gadolin redan i unga dagar läst och bläddrat i praktverket *Hortus Cliffortianus* från år 1737. Boken har morfaderns ägaranteckningar

på titelsidan: Aboae 1739 in Julio, Ex libr. Joh:Browallii, och är förmodligen en personlig gåva av Linné. Den är utförd i ett lyxband i grönfärgat skinn med riklig guldornamentering. Försök till attribuering till bokbindare i Åbo och Stockholm har gjorts, men utan resultat. Bokbandsforskaren Sten G. Lindberg menar att en stämpelanalys av ornamenten utesluter inbindning före 1800, vilket skulle betyda att Johan Gadolin besörjt inbindningen (Lindberg 1988, 57–58). Bandet står i skarp kontrast till de enkla praktiskt inriktade böckerna i trädgårdsskötsel Johan Gadolin skaffat, vilket visar att bandet närmast utgör en statussymbol medan de trädgårdsböcker jag nedan beskriver är brukslitteratur.

En brevväxling mellan botanisten Olof Swartz och Johan Gadolin åren 1790–1796 ger oss ledtrådar i hur några trädgårdsböcker kommer i Gadolins ägo. År 1791 utses Swartz till den bergianska professuren och blir föreståndare för den Bergianska trädgården i Stockholm, som blev en mönsteranläggning i hortikultur (Svenskt biografiskt lexikon). De brev som finns bevarade av Swartz visar en förtrolig vänskap utöver det professionella; förutom att Swartz försåg Gadolin med Kungl. Vetenskapsakademiens handlingar hjälpte han Gadolin med köp av förlovningsringar 1793. Men framför allt blev Swartz Gadolins rådgivare när det gäller anläggandet av trädgården i Åbo. Han skissade upp planritningar, gav råd vid plantering och trädgårdsredskap och gav tips om trädgårdslitteratur. I ett brev 31.12.1795 skriver Swartz:

Fleischers Haugebog är en ypperlig auctor; torde sända et du kan också [...] begagna min el. rättare Vothmans Trädgårds Cateches som jag nu trycker. Hvad gräfning vidkommer har vist Fleischer ganska rätt, men han presupponerar en redan adapterad trädgårdsjord [...]

(Från Swartz till Gadolin 31.12.1795)

Conference-råd Esaias Fleischers Trädgårds-Bok i svensk översättning finns i Gadolins bibliotek; sannolikt ett exemplar Swartz sänt Gadolin. Boken är omfattande, 635 paginerade sidor, tidstypiskt inbundet i halvskinn med sprängt omslag. Eftersom texten inte är akademisk är texten satt i fraktur, förutom namn på personer och de latinska beteckningarna på växterna, som tryckts i kursiv antikva. Titelsidan pryds av två putti, och i boken förekommer

rössjor och vinjetter med fruktkorgar, men inga illustrationer som stöder texten. Trädgårdsboken översattes från danska till svenska 1795, och utkom i två upplagor. Det är framför allt ett grundverk som ger råd vid anläggning av trädgårdar. I boken ger Fleischer noggranna råd hur man planterar köksträdgårdsväxter men också plantering, ympning och beskärning av fruktträd.

Men hur gick det med Vothmans *Trädgårds Cateches*? Swartz återkommer i flera brev om trycket. Swartz har översatt verket från tyska och redigerat det för svenska förhållanden. I juni 1796 skriver han till Gadolin:

Jämte andra saker jag sändt till herr Prof. Hellenius har jag låtit medfölja ett paket til dig som 1° innehåller et exempl. af min Trädgårds Cateches för din räkning [...] 2do 2 andra exempl. enligt din tillåtelse, dem Du kanske torde finna framdeles utväg at föryttra. Priset är 16β därå – som jag sjelf tycker är vänpris, ty almänt betalas 2β arket. Men man måste göra något publico bono, så som Good Citizen.

(Från Swartz till Gadolin 2.6.1796)

I Gadolins bibliotek finns detta slitna exemplar i styvt gråpappersband. Att den kommit väl till användning ser man tydligt; omslaget på ryggen flagnar och är slitet. Högst upp på ryggen har Gadolin skrivit Swartz. På omslaget finns Swartz' dedikation: "Herr Professor Gadolin från utgifvaren". Tryckets inlaga och läggen är ojämna, vilket omöjliggjort en nyinbindning. Trots det billiga bandet, så har det ett fint vikt planschblad i kopparstick i slutet med trädgårdsredskap; spadar, grepar, hackor och krattor. I marginalerna har Gadolin också skrivit in sidhänvisningar. I senare brevväxling hänvisar Swartz ofta till sin trädgårdskatekes, och tackar också Gadolin för försäljningen av de övriga exemplar han sänt över. Swartz förser Gadolin både med råd och rön, frön och plantor under Gadolinska trädgårdens första år.

Vilka andra trädgårdsböcker hade Gadolin i sitt bibliotek? En annan klassiker, men ett lite äldre tryck från år 1754 är *Then rätta svenska trädgårds-praxis, eller Kort underrättelse huru kiöks- träd- örter- och lust-gårdar tillika med orangerier samt humle-gårdar böra anläggas, skiötas och conserveras, sammanskrefwen och med kongl. maj:ts allernädigste privilegio*. Trädgårdspraxisen är utgiven av Peter Lundberg, ålderman för Trädgårdsmästare-societeten. Boken var mycket

populär under senare delen av 1700-talet och utkom i fem upplagor. Trots bokens mycket pompösa och panegyriska inledning med en flera sidors försäkran om Lundbergs trohet till kungahuset är boken en praktisk handledning till den som skall anlägga en köks-trädgård, en trädplantage eller en lustträdgård. Boken har också godkänts, eller approberats, av Kungliga vetenskapsakademien med följande ord av akademiens sekreterare Wargentín: "I anledning af de Academiens Ledamöters utlätelser och betänkande, som varit anmodae at öfverse Trädgårdsmästare Lundbergs ingifne Bok om Trädgårds-skötsel; har Academien funnit, at samma Bok innehåller den omständeligaste underrättelse i denna Vetenskap, som hitils genom trycket på modersmälet utkommit, och att den derföre väl förtienar blifva almän". Gadolins exemplar är ett slitet band i styvt gråpapper med ägaranteckningen Joh. Gadolin.

Dessvärre saknar bandet de planschblad som ingick i trycket. I samlingen finns också en fjärde upplaga från 1780, med ägaranteckningen G. F. Tihleman. Boken har förmodligen tillhört Gadolins sväger Georg Frans Tihleman. Detta exemplar är i betydligt bättre skick än den första upplagan, inte minst för att det bundits in i sprängt halvskinnband. På 26 år har också titelbladsestetiken förändrats: I den första upplagan finns inte mindre än fem olika typsnitt satta i frakturer och antikva, i olika storlekar, ord skrivna med versaler och gemener om vartannat, medan den fjärde upplagans titelsida ger ett strikt och sorterat intryck med endast frakturer. Stavningen har också moderniserats; i stället för "Then" stavar man nu "Den", "Kiöks" har ersatts av "Köks". Rössjor och vinjetter i träsnitt är utbytta, men brödtexten är densamma. Den nya upplagan från år 1780 har även inhängda, vikta planschbilder i kopparsnitt. När bilderna viks ut kan de betraktas samtidigt man läser texten; i kapitlet om ympning av träd kan man vika ut ett vackert kopparsstick som visar en "Träskola" med äppelträd i olika storlekar och i vilket skede de skall ympas.

Den rätta
Svenska
**TRÄGÅRDS-
PRAXIS,**

Kort underrättelse huru
Köks-Träd-Orter-och Lust-gårdar
Zälla med
Orangerier samt Humle-gårdar
bära anlåggas, stidas och conser-
veras,

Sammanfästom
Och med
Kongl. Majests Allernådigste Privilegio

Utgifven af
PETER LUNDBERG,

Kongl. Vetenskaps Academiens Honscholar, samt Ålde-
man för Trädskolan i Cöpenhagen.
Hvarjante följa trenne andra nödiga och nyttiga
Beskrifningar.

WESTERÅS,
Trykt hos JOH. LALL. HÖRNS, Kongl. Court.
och Gymn. Bofn. År 1754

Den rätta
Svenska
Trädgårds-Praxis,

Eller
Kort underrättelse huru
Köks-Träd-Orter-och Lust-gårdar,
Zälla med
Orangerier samt Humlegårdar,
bära anlåggas, stidas och
conserveras.

Sammanfästom,
Och med
Kongl. Majests Allernådigste Privilegio
Utgifven af
Peter Lundberg,
Directeur.

Hvarjante följa trenne andra, nödiga
och nyttiga Beskrifningar.

Sjunde Uplagan

Stockholm, Trykt i Kongl. Tryckeriet, 1780.

Två andra svenska pappersband från sent 1700-tal får exemplifiera diversiteten när det gäller pappersband. Ett tunt häfte, utan omslag med titeln *Om Träd-Plantering* är tryckt i Vasa 1782. På titelsidan finns ägaranteckningen Herr Sacellanen Hellström. Häftet kom säkert till nytta – från år 1812 finns anteckningar om att Gadolins trädgård hade 300 äppelträd och 200 körsbärsträd (Dahlström 1934, 84). Det andra trycket, från 1796, med styvt pappersomslag, är *Flora macelli hortensis. Svenska köks- och kryddgården. Innehållande alla de förnämsta i Europa brukeliga kål- rotgrön- sallat- och krydde-gårds matväxter, med deras odling och bruk*. Verket är sammanbundet med *Svenska fruct-trädgården. Eller Konsten at så, plantera och flytta allahanda fruct-trän, samt oculera och ympa; alt tydeligen beskrifwit, och tillika med kopparstick wisadt och förestält, at hwem som wil kan sjelf lära och göra det*. Båda verken är sammanställda av Engelbert Jörlin. Texten är i fraktur och i bandet finns en planschbilaga med två kopparstick, föreställande ympning och frön.

Gadolin var en språkkunnig man, och i samlingarna finns flera tyskspråkiga trädgårdsguider från 1790-talet. Potatis- och tobaksodling intresserade honom givetvis, eftersom bränneriet och tobaksfabriken skulle förses med råvaror. *Der verbesserte Tobacksbau oder: Kurze und gründliche Anleitung für den Landmann, wie der Toback zu säen, zu pflanzen und zu behandeln; daß er an seiner Gute gewinne, und in det fabrikatur besser, als bisher zu gebrauchen*, skriven av F. T. Hartmann och utgiven år 1793 är sammanbunden med ett annat tryck från år 1794: *Aufrichtige und gründliche Unterweisung guten Rauch- und Schnupftabak auf holländische Art zu verfertigen* skriven av signaturen G.C.B. Bandets omslag är av grovt grått lumpapper och läggen är ojämna. På den slitna ryggen har Gadolin skrivit Tobak. Vi får anta att han odlade potatis både för sitt bränneri, för eget bruk och eventuellt för försäljning, och att gråkappan *Ueber den vortheilhaftesten Anbau und die beste Benutzung der Kartoffeln zu Mahlzeiten, Brantewein, Puder, Stärke, Seife, Lichter, Sauerteig u. Dergl.* av Christian Fiedrich Russ varit till nytta; även den i fraktur som de flesta icke-akademiska verken från denna tid. Här kan nämnas att Gadolin redan 1791 publicerat en 20 sidors artikel i *Kongl. Vetenskapsacademiens Nya handlingar*, där han presenterar en "Förbättrad afkylningsanstalt vid Brännvins-Brännerier". Den med ett kopparstick illustrerade artikeln beskriver en ny typ av brännvinspanna. De i halvskinnband sprängda och inbundna handlingarna står i en lång svit i det Gadolinska biblioteket från årgång 1739 till 1850.

Banden berättar

Som ovan konstaterats, blev de billigare pappersbanden allt vanligare i slutet av 1700-talet, inte minst då det gäller nyttolitteratur. Teknisk utveckling och massproduktion av papper möjliggjorde också att boken blev en konsumtionsvara. Intellectuella influenser, ekonomiska och sociala konjunkturen påverkade hela kretsloppet kring bokproduktion, -distribution och konsumtion (Darnton 2007, 503 ff.). Den praktiskt inriktade trädgårdslitteraturen är ett gott exempel på detta, och avspeglas i det Gadolinska biblioteket. Nyttolitteraturen i samlingen är sällan inbunden i vackra band,

men Johan Gadolin var noggrann med att spara, bevara och katalogisera alla sina böcker, oavsett genre eller slitage. Att pappersbanden är slitna vittnar också om materialets fragilitet och flitig läsning. Förutom att banden berättar om en tidsepok, berättar de också om sin ägare.

Det är viktigt att för eftervärlden spara banden i rätt mikroklimat och inte göra större ingrepp i dem. En sliten bokrygg, en instucken växt berättar mera än brutalt konserverade bokband.

Källor

Nationalbibliotekets arkiv, Helsingfors. Gadolin-Hällströmska släktarkivet, Coll. 57.10.

Olof Swartz brev till Johan Gadolin, 1790–1796

Litteratur

Costiander-Huldén, Eva (2019): "Johan Gadolins boksamling – analys av ett unikt professorsbibliotek", *AURICA. Scripta a Societate Porthan Edita* 9/2019, s. 21–57 <https://journal.fi/aur/article/view/78066> [hämtad 11.11.2019]

Dahlström, Svante (1934): "Gadolins trädgård eller Surutoin", *Kulturhistorisk årsbok 1934*, s. 75–98

Darnton, Robert (1982): "What is the history of books?", *Daedalus* III:3/1982, s. 65–83

Darnton, Robert (2007): "'What is the history of books?' Revisited", *Modern Intellectual History* 4:3/2007, s. 495–508

Gardberg, Carl Rudolf (1949): "Åbo Akademis bibliotek", *Nordisk tidskrift för bok och biblioteksväsen* 2/1949, s. 55–68

Lindberg, Sten G. (1988): "Linné, Argenville, Tessin, Browallius och Gadolin. Om några praktband i Åbo Akademis bibliotek", i *Åhrenprajs. Bokvännens bok* 6. Helsingfors: Sällskapet Bokvännerna i Finland, s. 31–58

Perälä, Anne (2012): "Harmaista pällyksistä korukansiin. Milaisessa asussa esivanhempamme saivat kirjansa 1800-luvulla?", *Bibliophilos* 2/2012, s. 14–21

- Savolainen, Panu (2018): ”Näkymättömien puutarhojen varjoissa. Ruotsin ajan lopun turkulaispihojen puut, viljelmät ja istutukset tonttikatselmuksen valossa”, i *Kaupungin varjoissa, arkistojen valossa*, red. Topi Artukka, Jarkko Keskinen och Taina Saarenpää. Turku: Sigillum, s. 147–164
- Strömquist, Helena (2010): ”Med coleurt omslag”. *Färgade, dekorerade och tryckta pappersomslag på svensk bokmarknad 1787—1846. En bokhistoria*, Lund: Lunds universitet
- Nordenstam, Bertil: ”Olof P. Swartz”, i *Svenskt biografiskt lexikon* <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/34805> [hämtad 11.11.2019]
- Vallinkoski, Jorma (1992): *Suomen kirjansitojamestarit = Finlands bokbindarmästare = Die Buchbindermeister Finnlands 1514–1868*, Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto

Om språkvården eller dess frånvaro i det gäliska Irland

Panu Petteri Höglund

Vill man förklara för angloamerikanska diskussionspartners vad begreppet *språkvård* går ut på, är det allra första problemet att det inte finns en tillfredsställande engelsk motsvarighet för själva ordet. Den term som används i engelskan är *language planning*, språkplanering, som sedan indelas i korpusplanering (planeringen av själva språket) och statusplanering (planeringen av språkets ställning i samhället) – men även detta ord förefaller inge många engelsktalande, inklusive de språkvetenskapligt utbildade, mycket negativa känslor. ”Språkplanering” jämförs gärna med Orwells nyspråk, och normativ grammatik avfärdas av engelsktalande lingvister ofta som *prescriptivist poppycock*, preskriptivistiskt struntprat. Det är även seriösa språkvetare i den engelsktalande världen som sprider allehanda tivelaktiga folklørehistorier till exempel om Franska akademien: det påstås att de nyord som denna institution föreslår för att ersätta engelskt långods alltid är löjliga och opraktiska, att de aldrig accepteras av vanliga språkanvändare och att motiveringen bakom nyordsmakeriet hur som helst bara är inätvänd nationalism.

Det är givetvis den engelsktalande världens egna erfarenheter av språkplanering som ligger bakom det här. Normativa grammatikor och språkriktighetsguider för engelska språket har ofta författats av fördomsfulla skolmästare som avgudat latinet som det enda kulturspråket i världen, varvid mycket av det som är helt naturligt och rotfast i engelskt talspråk kommit att fördömas som obildat. Att sätta ett adverb mellan infinitivpartikeln *to* och verbet – som i den från Star Trek välkända formuleringen *to boldly go* – ansågs av dylika skolmästare vara fel, eftersom man inte kunde ”spjälka infinitiv” i latinet heller (där ju infinitivformen är ett enda ord). Ett annat berömt exempel på en engelsk språkriktighetsregel som inte har talspråklig förankring är förbudet mot en preposition i bisatsslutet, förlöjligt som *the kind of pedantry up with which I will not put*. (I motsats till vad som vanligen påstås torde det inte ha varit Winston Churchill som avfärdade regeln med dessa odödliga ord.)

Dylikt pedanteri ledde förstäeligt nog till motreaktioner, som den år 1950 utkomna boken *Leave your Language Alone* av Robert Anderson Hall. Hall var en av de första språkvetarna som tog pidgin- och kreolspråk på allvar som *språk* och legitima föremål för seriös lingvistisk forskning i stället för att avvisa dem som felaktiga och bristfälligt inlärdas varianter av engelskan eller franskan. Med en sådan här bakgrund var det inget under att Hall kom att ogilla elitär kontroll över språket och i stället kräva mera uppskattning för vanliga människors talspråk.

För små språk som kämpar för sitt liv i engelskans skugga är det dock skadligt att anamma sådana nonchalanta attityder. Maltesiskan har mig veterligen inte haft något modernt och lingvistiskt kompetent språkvårdsorgan förrän det nuvarande Maltesiska språkrådet, *Il-Kunsill Nazzjonali tal-Ilsien Malti*, år 2005 kom till – den tidigare maltesiska akademien lär ha varit mer inriktad på skönlitterär verksamhet på språket. När jag för ett drygt årtionde sedan satte mig in i den sociolingvistiska situationen i öriket som en del av mitt dåvarande arbete som konsult åt en språkteknologisk firma, fann jag det slående i vilken utsträckning maltesiska språkvetare såg sig nödda att särskilt motivera och försvara språkvårdsaktiviteterna överhuvudtaget och vilka ignoranta och enfaldiga attityder de hade att brottas med.

Malta är inget Irland, där bara en handfull människor talar nationalspråket som modersmål, ty maltesiskan är fortfarande majoritetsspråket, åtminstone om begreppet "majoritet" definieras i rent numeriska termer. Beaktar man språkets status i samhället blir man dock tvungen att konstatera att många av de problem som utmärker genuina minoritetsspråk också plågar maltesiskan. Till exempel används språket inte alls för att undervisa i bokföring (som är ett ämne i maltesisk grundskola) eller högre matematik, och likaså förefaller de mest engelskpåverkade formerna av maltesiskan också vara de som har mest prestige: den dialekt som talas på ön Gozo är rikare i semitiska ord men uppfattas ingalunda som finare eller renare än det man hör i huvudstaden. Klassisk maltesisk skönlitteratur (representerad till exempel av Anton Manwel Caruanas *Ineż Farruġ*, en historisk roman som i maltesisk litteraturhistoria spelar samma roll som Alessandro Manzonis *De trolovade* i italiensk) anses av folkets djupa led långtråkig och obegriplig – visserligen finns det i dag även populär förströelselitteratur på språket, inte minst skräckromaner.

Den muslimfientlighet som under det senaste årtiondet gjort sig gällande i hela västvärlden har bidragit till det förakt som många malteser hyser för sitt modersmål. Det är inte svårt att hitta en malteser för vilken språkets arabiska bakgrund – maltesiskan är till sitt ursprung en arabisk dialekt som närmast liknar den som talas i Tunisien – är någonting att skämmas för. I en sådan här atmosfär är det svårt att övertyga folk om att det är mödan värt att definiera vad som är god maltesiska eller att alls till exempel bry sig om maltesisk rättstavning.

På Irland är det bara trettio-femtio tusen människor som talar iriska som modersmål i egentlig mening, som alltså har lärt sig ett gäliskt folkmål av sina föräldrar. Det finns dock en stor subkultur av språkentusiaster, som främjar iriskan av kulturnationalistiska skäl. Det iriska språkets nedgång på Irland på 1800-talet var så snabb – främst påskyndad av den stora hungersnöden på 1840-talet – att den bara kan jämföras med en del infödingsspråk i USA, ty om det inte var majoritetsspråket före hungeråren så var det då åtminstone ungefär jämnstarkt med engelskan. Alla keltiska språk har länge varit på tillbakagång, men den katastrof som drabbat iriskan är unik även bland dem. Språkfrågan spelade en avgörande

roll för den irländska frihetsrörelsen i slutet på 1800-talet, och behovet att använda iriska i statliga och officiella sammanhang innebar att någon sorts informell språkvård började ta form.

Den mest inflytelserika organisationen för irisk språkaktivism, den Gäliska ligan (*Gaelic League*, i dag även på engelska mera känd under det iriska namnet *Conradh na Gaeilge*), grundades år 1893, men hade viktiga föregångare, som *Gaelic Union* och *Society for the Preservation of the Irish Language*. Föregångarna var dock mera inriktade på att ta vara på gamla manuskript än på att bevara, utveckla och sprida det moderna talspråket, vilket blev den centrala målsättningen för Ligan.

Modern prosalitteratur på iriska började utvecklas ungefär samtidigt som Ligan grundades. De första nya författarna ville helst återuppväcka den klassiska iriskan, det skriftspråk som hade använts av höviska skalder under 1100–1600-talet, främst den på sin tid mycket moderna och relativt folkliga form av detta språk som Geoffrey Keating (*Seathrún Céitinn*), historikern och motreformatorn, hade använt i sin Irlandshistoria, *Foras Feasa ar Éirinn* ("Grundkunskapen om Irland") som skrevs på 1630-talet. Det var i och för sig en helt förnuftig idé, men dess främste representant Richard Henebry (som på iriska skrev sitt namn *Risteard de Hindeberg*) hyste också vissa mindre kloka uppfattningar: sålunda kunde han till exempel avvisa folkliga ord av rent gäliskt ursprung som "ord av mycket oiriskt utseende som man inte bör uppmuntra folk att använda".

Här gick Henebry för långt även ur en "keatingsk" synvinkel. Klassiska höviska skalder, vars språkliga arv Keating var en av de sista som representerade, undvek visserligen att ge sitt språk en dialektal, regional eller talspråklig prägel, men i övrigt hade de en överraskande upplyst och flexibel föreställning om språkriktighet. Deras iriska var främst ett skrift- och konstspråk, men den utvecklade sig i takt med tiden och upptog vid behov nya ord, både från dialekterna och från främmande språk (som franskan, engelskan och latinet).

Henebry fick snart svar på tal av Peadar Ua Laoghaire (eller Ó Laoghaire, 1839–1920), en präst uppvuxen i den västra delen av grevskapet Cork, det irisktalande området Muskerry-Coolea (*Múscraí-Cúil Aodha*). Ua Laoghaire skrev på sin hembygds

dialekt och framhävde att den nya iriska litteraturen enligt hans åsikt borde byggas på vad han kallade *caint na ndaoine*, ”människornas talspråk”, alltså de folkliga dialekterna. Hans på folklore-motiv baserade roman *Séadna*, som har översatts till svenska under titeln *Schiana*, kom att bli ytterst inflytelserik som källa av genuint talspråk, och det var som sådan – inte som skönlitteratur – den marknadsfördes till språkaktivister i Dublin.

Ua Laoghaire visade vägen för infödda irisktalande författares produktion under Irländska fristatens första årtionden i allmänhet: man skrev litteratur för de som höll på att lära sig iriska och som behövde tillgång till genuin, folklig dialekt. Det viktiga i ett litterärt alster på iriska var det idiomatiska och rika språket, inte minst vad gällde ordspråk och talesätt. Under en viss tid var det Ua Laoghaires iriska – den sydliga Munsterdialekten – som språkaktivisterna i Irlands engelsktalande delar såg som sin stilistiska förebild, men så småningom började även författare från andra regioner och dialektområden hävda sig, främst Séamus Ó Grianna (1889–1969), eller ”Máire”, som han kallade sig – i en del av sina skrifter uppträder han till och med med en kvinnlig berättarstämma.

Ó Grianna, som var hemma från grevskapet Donegal (*Dún na nGall*) – ett grevskap som ligger i det traditionella landskapet Ulster (*Cúige Uladh*), men utanför den nuvarande politiska enheten Nordirland – såg sina romaner och noveller som en virtuell Gaeltacht-bygd, en litterär motsvarighet till en irisktalande landsbygdsmiljö. Han strävade sålunda inte till några höga konstnärliga målsättningar, utan han ville först och främst undervisa, och hans syn på språket var helhetsbetonad. Enligt honom räckte det inte att plugga konjugationer och deklinationer, inte ens att lära sig ordförrådet och idiomen. Nej, han tyckte att de nya irisktalande från det engelsktalande östra Irland aldrig kunde bli riktiga irisktalande om de inte också lärde känna den verklighet och den föreställningsvärld som idiomen härstammade från: både vardagslivet på landet och den gäliska mytologin, som tack vare de folkliga historieberättarna fortfarande var en levande tradition.

Ó Grianna kom själv från en familj av muntliga historieberättare och traditionsbevarare, och det syns i hans språk, som är rikt och genuint; som flera andra av sin tids författare med iriska

som modersmål hade han utbildat sig till lärare, men han trivedes inte i yrket. I stället blev han översättare på statsförlaget *An Gúm* och gav irisk språkdräkt åt bland annat Pierre Lotis *Islandsfiskare*, Rafael Sabatini's *Kapten Blod* och René Bazins debutroman *La terre qui meurt*. Politiskt var han en anhängare av en oberoende irisk republik utanför Brittiska samväldet, och när hans idéfränder under Eamon de Valera kommit till makten kunde Ó Grianna tack vare sina politiska förbindelser skaffa sig någon sorts sinekur inom statsförvaltningen – i praktiken fungerade jobbet som ett aldrig sinande författarstipendium. Han förhöll sig rätt spydigt till alla teoretiska, lingvistiska analyser av språket och ogillade sin tids språkpedagogiska metoder: han ville lära ut språket genom att berätta historier. Och detta gjorde han. Han gav ut nästan trettio böcker, mest novellsamlingar och romaner.

Det är svårt att säga vad Ó Grianna menade när han sade att språket borde undervisas i form av fraser, eller som *ráite*, sagda saker eller yttringar, men det är min hypotes att han uttryckte missnöje med hur mycket iriskundervisningen fokuserat på enstaka ord och deras böjningar på satslärans bekostnad – ett problem som man bland annat försökt förklara med den tyska filologiska traditionens starka inflytande på irländsk språkforskning. Skolböckerna och skolgrammatikorna lägger än i dag överraskande lite vikt på satsläran, vilket har lett till att en del engelskinspirerade konstruktioner som praktiskt taget aldrig förekommer i irisk folklöre eller litteratur skriven av infödda språkbärare slagit rot i den iriska som de flesta författare och intellektuella med engelska som modersmål skriver. Den motsättning mellan skoliriska och genuin Gaeltacht-iriska som ofta frambesvärjs av språkpolitiska debattörer på Irland är mycket verklig, men det förefaller att ingen försökt sig på att systematiskt kartlägga de syntaktiska anglicismer som vanligen bara förekommer i skoliriskan.

Ó Grianna författade aldrig någon egen guide till rätt iriska. Däremot utgav till exempel Tomás Ó Máille (1880–1938) mot slutet av sitt liv en bok med titeln *An Béal Beo*, ”Den levande munnen” (vilket väl snarast ska tolkas som ”det levande talspråket”), som hade en liknande syn på språkriktighet som Ó Grianna: den innehåller bland annat en detaljerad skildring av en vävstol, eftersom

en hel del idiomatiska uttryck i iriskan hänger ihop med vävningsarbete.

Irland fick sålunda sin egen form av ”skolmästarbaserad” språkvård, även representerad av en författare som Seán Ó Ruadháin (1883–1966). Ó Ruadháin är i dag mest känd för sin livliga och språkligt rika roman om en faderlös pojkes liv och vardagsäventyr på kusten, *Pádraic Mháire Bhán, nó an Gol agus an Gáire* (”Ljusthåriga Máires [son] Pádraic, eller Gråten och skrattet”). Under sextioalet skrev Ó Ruadháin en språklig rådgivningsspalt i Conradh na Gaeilges månadstidning *Feasta*, och på 2000-talet har dessa artiklar kommit ut i bokform.

Skillnaden mellan skolmästarspråkvården i den engelsktalande världen och det irisktalande Irland består i att de irländska skolmästarna, som Ó Ruadháin eller Ó Máille, visste vad de talade om: de hade iriska som modersmål och hade oftast också en föreställning om den implicita språkliga norm som traditionella historieberättare iakttog. De kunde alltså inte beskyllas för att föredra en onaturlig och litterär variant framom en talspråklig och naturlig – vad de såg som god iriska var i allt väsentligt det som deras familjer, släktingar och grannar hemma i Gaeltacht såg som god iriska.

Ofta gick dessa språkvårdare dock för långt i sin provinsialism: till exempel ansåg Ó Ruadháin att substantivet *misneach*, ”mod, uppmuntran”, i vissa sammanhang borde ha maskulint, i vissa andra feminint genus. Detta berodde på att Ó Ruadháins egen hembygd på grevskapet Mayos nordkust ligger vid gränsen till Donegal, vars ulsteririska dialekt föredrar feminint genus i detta ord, medan det i sydligare folkmål är maskulint. Den här språkliga gränslandstillvaron och växelverkan med irisktalande från Donegal hade lett till en vacklande språkkänsla hos Ó Ruadháin, men det gick väl lite för långt att framställa denna vacklan som det enda riktiga och genuina språkbruket.

Skolmästarna, särskilt Séamus Ó Grianna, stod gärna i opposition mot kulturnationalisterna i huvudstaden, som enligt deras åsikt på ett otillbörligt sätt försökte mixtra med språket. Det var särskilt införandet av en ny rättskrivningsstandard som väckte ont blod. Den rättskrivning som användes under Irländska fristatens första årtionden var fortfarande den klassiska från 1100–1600-talet

med massor av bokstäver som inte längre uttalades: problemet kan illustreras med ordet *bliantúil*, ”ärlig”, som i den gamla rättskrivningen löd *bliadhantambail*.

Någon sorts gallring behövdes tydligen, men den arbetsgrupp som tillsattes av fristatens regering för att utarbeta konkreta förslag till rättskrivningsreform utmärkte sig med den effektivitet man vanligen förknippar med ordet ”kommitté”. På 1940-talet tröttnade språkvetaren T. F. O’Rahilly, som ledde kommittéarbetet, på vad han uppfattade som förhållningsförsök: frustrerad konstaterade han att en del kommittémedlemmar snarast hade velat göra den iriska rättskrivningen ännu mera komplicerad. Tillsammans med översättarna på irländska parlamentet gav han ut egna rekommendationer om rättskrivning och grammatik, och det är de här rekommendationerna som förblivit riktgivande trots det självsvåldiga sätt på vilket de kom till.

Den nya rättskrivningen ogillades särskilt i Ulster, ty den lämnade bort vissa ändelser som bara uttalas i Donegaldialekten. Séamus Ó Grianna envisades till exempel med att endast använda den gamla ortografin, vilket tyvärr gjorde hans språkliga och stilistiska rikedom oåtkomlig för oss som endast behärskar den nya; sedan 1990-talet har nytryck dock börjat komma ut i en något avvikande variant av den nya rättskrivningen som gör rättvisa åt hans dialekt.

Séamus Ó Grianna karakteriserade sina motståndare som *lucht na veistí bána*, de vita västarna, det vill säga välklädda och välmående elitister för vilka iriska språket bara är en fritidssysselsättning och som varken hyste vördnad för genuin landsbygdsiriska eller landsbygdens berättelsetradition. Det här var något orättvist: den grammatikhandbok som redan under Ó Griannas levnad användes i irländska skolor, *Gráiméar Gaeilge na mBráithre Críostaí*, gör det klart i förordet att språkbruket i Séamus Ó Griannas litterära gärning är ett av de rättesnören som författarteamet iakttagit i sin beskrivning av den iriska satsläran. (Boktiteln betyder faktiskt ”De kristliga brödernas iriska grammatik”: bröderna ifråga är en på undervisning inriktad religiös orden, vilket förklarar varför boken inte har någon namngiven författare.) Dessvärre förefaller det att den antielitism som Ó Grianna på sin tid stod för i dag gör sig gällande inom den iriska språkrörelsen på ett helt annat sätt än han menat.

Språkrörelsen är i dag levande och livlig, och unga aktivister hittar hela tiden på nya och fyndiga sätt att främja språket. Det är dock svårt att säga om den iriska de främjar är samma språk som används av infödda författare – och det är skäl att komma ihåg att litteratur fortfarande skrivs av levande författare med iriska som modersmål. Dagens slagord lyder *is fearr Gaeilge bhriste ná Béarla cliste*, ”det är bättre med bruten iriska än fyndig engelska”, vilket i princip tjänar till att uppmuntra alla att använda den smula iriska de minns från skolan, hur knagglig den än är.

Slagordet har också en viss antielitistisk biton, även om det inte är helt klart vilken elit man vill bekämpa. Det ursprungliga budskapet bakom Robert Andersons Halls boktitel *Leave your Language Alone* var väl i princip att det språk som man på naturlig väg lärt sig av sina föräldrar är tillräckligt bra och att skolmästare med sina latinbaserade föreställningar om gott språk kan gå och dra något gammalt över sig. I dagens gäliska Irland ser situationen dock något annorlunda ut: där är det nämligen språkfantaster som lärt sig iriska som fritidssysselsättning som tycker att deras kunskaper är tillräckliga. Vad värre är, har man svårt att undvika intrycket att de ser de infödda irisktalande som skolmästare, tråkmånsar och glädjedödare.

Vi ser här givetvis en motsättning som karaktäriserat den irländska språkkampen sedan den i slutet av 1800-talet kom i gång. Å ena sidan handlar den om att hålla språket levande för dem som talar det i dess nedärvda, naturliga form, å andra sidan om att sprida det som talspråk i de angliserade områdena, som i städerna. Dessa två målsättningar står i viss mån i konflikt med varandra: att angliserade irländare i kulturnationalismens namn lär sig iriska och till exempel börjar skriva böcker på språket kan tolkas som kulturell appropriering, särskilt om den iriska de använder inte motsvarar de infödda språkbärarnas föreställningar om språkriktighet. Att den här kulturella approprieringen nu främjas med slagord som verkar härstamma från just Séamus Ó Grianna känns extremt ironiskt.

Litteratur

- Ahlqvist, Anders (1994): "Litriú na Gaeilge", i *Stair na Gaeilge in ómós do Pádraig Ó Fiannachta*, red. Kim McCone, Damian McManus, Cathal Ó Háinle, Nicholas Williams och Liam Breathnach. Maigh Nuad: Roinn na Sean-Ghaeilge, Coláiste Phádraig, s. 23–60
- Mac Congáil, Nollaig (red.) (1992): *Jonneen Khorduroy Answers Critics. Léachtaí Cuimhneacháin ar Shéamas Ó Grianna "Máire"*, Baile Átha Cliath: Coiscéim
- Mac Peaircín, Liam (red.) (2007): *Ceart nó Mícheart. Seán Ó Ruidhbáin i bhFeasta*, Baile Átha Cliath: Coiscéim
- N. N. (1960): *Gráiméar Gaeilge na mBráithre Críostaí*. Baile Átha Cliath: M. H. Mac an Ghoill agus a Mhac, Tta
- Ó Cadhlaigh, Cormac (2013): *Slí an Eolais agus Eagna an Ghaeil*, Cathair na Mart: Everttype
- Ó Háinle, Cathal (1994): "Ó Chaint na nDaoine go dTí an Caighdeán Oifigiúil", i *Stair na Gaeilge in ómós do Pádraig Ó Fiannachta*, red. Kim McCone, Damian McManus, Cathal Ó Háinle, Nicholas Williams och Liam Breathnach. Maigh Nuad: Roinn na Sean-Ghaeilge, Coláiste Phádraig, s. 745–794
- Ó Máille, Tomás (2002): *An Béal Beo*, Baile Átha Cliath: An Gúm.
- Ó Murchú, Máirtín (1985): *The Irish Language*, Dublin: Government of Ireland/The Department of Foreign Affairs/Bord na Gaeilge
- Ó Riain, Seán (1994): *Pleanáil Teanga in Éirinn 1919–1985*, Baile Átha Cliath: Carbad

Antikrist och Mona Lisa

Patrick Sibelius

Varje år vallfärdar flera miljoner till Louvre och 80 procent av dessa gör det bara för att se Leonardo da Vincis Mona Lisa. Forskningen i ämnet Mona Lisa visar att också Leonardos samtida tycks uppfattat verket som speciellt på något sätt. Vidare framgår det att Leonardo höll på att ändra och måla över olika versioner av porträttet under en tid av flera år. Tydligt fann han den lilla tavlan värd alla dessa ansträngningar och all denna noggrannhet med detaljerna.

Flera miljoner vallfärdar årligen också till Sixtinska kapellet för att se på Michelangelos fresker. De har alltid väckt förundran, inte bara själva prestationen utan det som det monumentala verket framställer, bland annat Kristus på domedagen gestaltad som en framstörtande väldig atlet. Bägge verken är skapade av renässanskonstnärerna i en ålder då mången i dag väntar på att gå i pension eller redan har gjort det.

Men vad är det man som turist egentligen vallfärdar för att se och kanske också förstå? Vad är det som är så fantastiskt med de här gamla konstverken i jämförelse med en film som Jurassic Park, en skyskrapa i Dubai eller en lyxkryssare? Svaren på sådana frågor torde utebli för turisterna och ändå ringlar kön av dem vidare, in

och ut, allt medan pengar rinner in till Louvre, franska staten och Vatikanen århundrade efter århundrade.

Jag skall nu drista mig att här försöka finna svar på vad turisterna förgäves vallfärdar för att se och förstå, nämligen den moderna människan i vardande. Jag gör det utgående från ett mångårigt studium av västerländskt tänkande. Jag börjar med den bild undersökningarna delger en och övergår sedan till att ifrågasätta den.

~

Michelangelo klädde av de bibliska gestalterna, ofta helt och hållet. Många skylande tygstycken är ditmålade en kort tid efteråt. Nakenheten väckte antingen anstöt eller nyfikenhet i motreformationens Italien. Debatten gick het och inbegrep i högsta grad även dem som råkade sitta som påvar under den tid Michelangelo oförtrutet arbetade på freskerna. Vördnad för det sakrala och värdighet skulle ha krävt att de bibliska gestalternas kroppar hade skylts. Den nya antikiserade stilen, med dess moderna uppfattning om skönhet, sanning och ärlighet förutsatte att kropparna skulle blottas för gemene man och kvinna.

Ett sekel senare avkrävdes Galileo Galilei att sanningen om jordens blygsamma plats i solsystemet inte skulle avslöjas utan hemlighållas för människorna. Detta därför att den katolska kyrkan hade tagit med den senantika ptolemaiska världsbilden bland det som den lärde ut vid sidan om själva kristendomen.

Leonardo målade ett gåtfullt leende på sin modell, inte ett direkt oanständigt leende men ändå ett som var lite mångtydigare än vad man var van vid på den tiden då det gällde ett beställt porträtt. Varför? Var det också för den nya ärlighetens och sanningens skull, den sanning som man under medeltiden hade krävt att inte skulle avslöjas.

Då Leonardo och Michelangelo verkade hade medeltidens civilisation fått ge vika för moderniteten. Trots det for den katolska kyrkan att kämpa emot. Norra Europa såg då ut att redan vara förlorat. Där hade kungar och furstar konfiskerat den katolska kyrkans egendomar och ställt sig över all kyrklig och andlig makt. De största religionskrigen för att återvinna katolska kyrkans

förlorade marker skulle dock bryta ut först hundra år senare. Men också i självaste Vatikanen med omgivande stater och städer i Italien gick den antikiserade renässansen fram och trängde den katolska kyrkan allt djupare in i ett hörn av den moderna människans samhällsliv och kulturliv.

Skylda sanningar blottades och nya avslöjades i ett intensivt vetenskapligt utforskande av verkligheten. Framgångarna inom naturvetenskaperna blev helt spektakulära och mycket snart började teknologier inom olika områden utvecklas som följd av de nya rönen. Människan började skapa en egen värld som var mycket bättre än Guds natur någonsin hade varit för människorna.

Den moderna människan hade som Skapare överträffat Gud, den judiskt-kristna guden från medeltiden. Var det kanske just det här som Michelangelos mycket mänskliga och kraftfulla Kristus uttryckte. Kristus återkomst i egenskap av en renässanshjärte som gör rent hus med varje makt som avkräver människor vördnadsfull underkastelse under en institutionaliserad gud, stela traditioner, lögner och döljande. Det var en Jesus-gestalt som faktiskt var rätt lik den revolutionära, eller rent av populistiska, Jesus sådan han beskrivs på flera ställen i Nya Testamentet. Denna kraftfulla Jesus hade den katolska kyrkan gjort om till den taniga lidande Kristus som dignade under människors synder och vars frälsningsgärning speciellt gällde de svaga och sjuka och som misstrodde de rika och starka och deras möjligheter att få frälsning.

Det ser ut som om också Leonardo hade försökt att på ett mera subtilt sätt avslöja det som skylts över och förtigits rörande de finaste och mest burgna fruarna i renässansens Italien, de passioner som inte hade tillåtits existera i den officiella bilden av en fin och rik gift kvinna.

Man har sedan 1500-talet hävdad att både Leonardo och Michelangelo hade homosexuella tendenser. Om det faktiskt var så, då kan frågan om döljande och avslöjande av passioner ha varit en mycket viktig privat angelägenhet för dem bägge, i synnerhet som det enligt kyrkan var en mycket svår synd att ge efter speciellt just för homosexuella frestelser.

~

Så har avslöjandena och utforskandet målmedvetet fortsatt från slutet av 1400-talet till nutid. Naturvetenskaperna har framgångsrikt avslöjat sanningar om den yttre verkligheten som har varit fördolda, eller, för att använda det äldre religiösa språket, avslöjat sanningar om Guds skapade natur. Samtidigt har konsten, skönlitteraturen och filosofin avslöjat sanningar om människan och den verklighet hon själv har skapat för sig. Så har man i alla fall låtit förstå. Men stämmer analogin mellan de tvenne delarna av kulturen i modernitetsprojektet?

Nej, analogin stämmer definitivt inte. Medan naturvetenskaperna nog har avslöjat sanningar om verkligheten, har konsten, skönlitteraturen och filosofin ingalunda avslöjat sanningar om människan och hennes skapade värld utan de har aktivt varit med om att skapa denna värld, vilket har varit liktydigt med att uppfinna och vidareutveckla moderniteten. Moderniteten har varit ett politiskt, ekonomiskt och teknologiskt projekt som alls inte har gällt sanning utan makt, ära, pengar, nytta, inflytande, livsinnehåll, bekvämlighet, underhållning, etc.

Så var det också rörande Leonardos Mona Lisa och Michelangelos uppståndna Kristus. Verken ingick i den pågående kampen för moderniteten mot den medeltida katolska civilisationen. Metoden i kampen bestod i att undergräva den katolska civilisationens trovärdighet genom att avslöja hur kyrkan undanhöll människorna uppenbara sanningar och upprätthöll ideal som var helt orealistiska och som den ens själv tog seriöst. Långt senare myntade Karl Marx uttrycket "opium för folket" men under renässansen gällde ännu bara "blå dunster för folket". Kulturellt var moderniteten ett populistiskt delprojekt för att få folket att gå med i maktthavarnas mera omfattande politiska och ekonomiska modernitetsprojekt. Härmed har inget blivit sagt om Leonardos och Michelangelos gudstro.

Den här politiserade tolkningen är inte ny. Så gott som alla postmoderna tänkare håller numera med om det. Emellertid håller de inte med om att de själva därmed gör helt fel både begreppsligt och etiskt. Fel därför att de själva på det sättet bara spelar med i det politiska och ekonomiska spelet och dessutom med falska kort.

Teknologerna och teknokraterna har åtminstone inte spelat falskt på samma sätt som de intellektuella. Visserligen har

ingenjörerna alltid intalats och intalat sig själva att de har tjänat mänskligheten, eller åtminstone de samhällen de levte i, även i de fall då de i själva verket har utsatt människorna för faror och åsamkat dem skador.

Såsom deras föregångare ända sedan renässansen fortsätter vår tids intellektuella, filosofer, författare och konstnärer, att formulera ontologier, epistemologier, berättelser och bilder i varierande stilar och moden till stöd för något som hela tiden egentligen har varit en ideologi för det övergripande projektet: *Människan som den nya överlägsna Skaparen*, som konstruktören av en värld som är bättre för människan än Guds egen skapelse, naturen, verkligheten, någonsin hade varit.

Det moderna projektet är i grunden ideologiskt och förverkligar politiska, ekonomiska och tekniska delprogram. De intellektuella har emellertid ända från början intalat sig själva att också de har sökt sanningen, nämligen sanningen om människan och hennes kultur, på samma sätt som naturvetarna har sökt sanningen om naturen. Men så har det aldrig varit.

Den moderna konsten, litteraturen och filosofin har genomgående fungerat som modernitetens ideologiska propaganda-apparater. De bilder av människan som de har presenterat för oss har inte varit sanna bilder av människan utan beskrivningar, ritningar och skisser av hurudan den moderna människan skall vara allt efter som hon har blivit mer och mer färdigkonstruerad, det vill säga mer och mer modern.

Leonardo och Michelangelo var med om att dela entusiasmen för en bättre modern värld. De fungerade ännu i hög grad subversivt eftersom kyrkan då fortfarande var stark och de nya makthavarnas syften, som de villigt tjänade, ännu var rätt abstrakta och otydliga i sina konturer.

Knappast trodde någondera av dem att det nya de gjorde i sina avbildningar av människan egentligen utgjorde avslöjanden av någon sanning rörande människan, såsom sanningen att hon de facto var naken inunder eller benägen att i hemlighet överskrida konvensansgränser. Att det var så visste nog alla då också, i synnerhet som avståndet till den orörda fria naturen ännu då var kortare än i dag. Nej, vad konstnärerna helt avsiktligt gjorde var att utmana det gamla och omoderna i kulturen, nämligen att

utmana några av de former som höll det privata avskilt från det offentliga, enkom för att stöta sig med den rådande smaken och därmed tjäna moderniteten. Ingen, inte ens de mest korrekta bland människorna, de helgonförklarade, hade inbillat sig att de saknade en privat sfär innanför den allmänt accepterade offentliga.

Sådana avslöjanden om människan gjorde renässanskonstnärerna inte i sina verk och inte trodde de heller att publiken föreställde sig att de gjorde avslöjanden om fördolda sanningar. Hybrisen med idén om avslöjanden av sanningar och om utforskning av människans väsen växte fram först senare under moderniteten allt medan själva objektet för studiet, människan, redan hade blivit mer och mer omkonstruerat och moderniserat. Därmed blev självbedrägeriet svårare att få syn på.

Shakespeare visade i sina dramer vad man inom moderniteten och machiavellismen kunde göra med historiska personer och deras handlingar. Vi vet inte om Shakespeare verkligen trodde att hans beskrivningar av personerna var sanna eller sannare än de beskrivningar som hans litterära förlagor gav. Men det vet vi att man senare har hävdad att Shakespeares storhet ligger i att han avslöjade sanningar om människan som man tidigare inte hade varit medveten om eller vågat göra sig medveten om. Klart och skärt nonsens! Shakespeare skapade gestalter som var moderna för den tiden och som utmanade de gränser mellan det privata och det offentliga som publiken hade varit van vid. På det sättet främjade han modernitetsprojektet. Det var det kulturella huvudsyftet med vad han gjorde och det var också den verkan hans verk framför allt hade.

Efter att ha sett Shakespeares dramer uppförda på scenen har människor inte alls blivit klokare rörande hurdana de själva *egentligen är* utan dramerna har gjort att deras uppfattning om var gränsen mellan det privata och det offentliga skall dras har förskjutits. Som följd av teaterbesöket har de bara blivit lite *modernare* än de hade varit innan de bänkade sig i teatern.

Vissa författare och konstnärer har sannolikt blivit förskräckta inför det som moderniteten har gjort och gör med oss människor och därför försökt varna människorna för vad de utsätter sig för i samhället och kulturen genom att beskriva ytterlighetsfenomen av moderniteten. Kanske har det här gällt för en sådan som de Sade,

Baudelaire, Flaubert, Hölderlin, Dostojevskij, Nietzsche, Miller, Picasso, Grosz, Coppola, Tarantino eller några andra. Men även om det kunde ha varit motivet för någon av dessa, så har deras verk sällan blivit förstådda på det sättet, utan bara som ytterligare starka uttryckta credon för att driva moderniteten vidare och igen utvidga det offentliga rummet och krympa ner det privata, så att allehanda misslyckade existenser och antihjältar får representera människan i det offentliga rummet allt medan det privata rummet krymps ner mer och mer.

Den naturvetenskapliga sidan av samhällslivet under moderna tiden tycks ständigt ha fått den humanistiska och konstnärliga sidan att tro att den också utför något slags vetenskapligt studium, för deras vidkommande rörande människan och hennes existentiella villkor och kultur. Ändå har de huvudsakligen bara marknadsfört och drivit på modernitetsprojektet. På det sättet har det kulturella modernitetsprojektet fått framstå som en mera omfattande framgångsberättelse i vilken naturvetenskapernas framgångsberättelse har vävts in som en del. Som en följd av den manövern har också naturvetenskaperna politiserats och ekonomiserats och gradvis blivit uppfattade enbart som stödfunktioner åt teknologin.

Det påstådda avslöjande och emancipatoriska draget i moderniteten har fått mer och mer extrema inslag med tiden. Man tror sig hela tiden upptäcka nya aspekter i samhället och i kulturen som man anser inte har varit öppna för insyn, nya grupper av förtryckta som man anser inte har vågat stiga fram och avslöja hurdana deras liv har varit. Egentligen är det aldrig frågan om egentliga frigörelser eller avslöjanden utan bara utvidgningar av det offentliga och gemensamma på det privata och intimas bekostnad. Frigörelsen har inte varit personlig utan social, friheten har varit en lång serie modeuppvisningar. Det sociala har trängt sig allt djupare in i det personliga. Personen har blivit mer och mer uppbunden i samhället, mer och mer en social konstruktion. För ingen skall ha en hemlig intim sfär med egna tankar och känslor! Alla skall kunna förstås utgående från en bestämd uppsättning av ideologiska teorier ... och kunna styras med deras hjälp. Det är så man får samhällsmaskineriet att fungera bäst och effektivast.

Naturligtvis har moderna och postmoderna filosofer inte upptäckt att den mänskliga individen, mannen, kvinnan är sociala konstruktioner utan de har egentligen själva aktivt varit med om att planera och utföra konstruktionerna. Vissa har utgått från en idé om att individen måste omkonstruera sig för att bli en fri "autentisk" individ i en viss föreskriven mening. Andra har utgått från att individen kan frigöra sig bara om den först inser att var och en är en konstruktion. Vissa har tänkt på frigörelse från det naturgivna och på uppgående i en konstruerad kulturell gemenskap av de från naturen frigjorda. Andra har tänkt på frigörelse från sociala inskränkningar, traditioner, vanor, normer, tabun och uppgående i en konstruerad kulturell gemenskap av de från det förlegade frigjorda.

Bägge slagen av frigörelse innebär att individen låter internaliserade styrande krafter inom sig ersättas med nya yttre krafter som bestäms av de idéer som råkar vara på modet i samhället just då och som bakom scenen styrs av politiska och ekonomiska intressen hos dem som har mest makt just då. Uppfattningen att en sådan likriktning av människor faktiskt skulle utgöra en frigörelse är naturligtvis orimlig. Likriktningen gör i stället att människors utrymme för det egna, det personliga, privata och intima hela tiden krymper.

Idén att det med tiden allt modernare västerländska samhällsstrukturen skulle vara ett slags förutsättning för individens frihet är djupt rotad i västerländskt tänkande och en grundbult i den västerländska ideologiska imperialismen. I själva verket är själva idén ingen egentlig idé alls utan en slogan i den ideologiska propagandan. Själva begreppet frihet som den baserar sig på är ett missförstånd eller i värsta fall ett medvetet bedrägeri av vissa cyniker i syfte att vinna politiska och ekonomiska fördelar.

~

Frigörelse och avslöjande är speciellt påtagliga då det gäller det tidigare mera skyddade och dolda intima rummet för sexualitet. Förstås har det aldrig varit helt skyddat. För det har säkert alltid funnits obscenitet, sexualitet för bedrägeri och utnyttjande, något slags bordellverksamhet, snedsprång, fester som gått över styr, etc.

Den moderna uppfattning som småningom växte fram innebar att sexualiteten var ett behov som mekaniskt utlöses av vissa sensoriska och kognitiva stimuli. Den synen på sexualiteten ingår också i den moderna uppfattningen om djurens sexualitet. En sådan stimulus-respons-syn är orättvis såväl då den tillämpas på djur som på människor. Hela detta mekanistiska synsätt (som fungerar bra inom fysiken) förvandlas bara till en ideologi om det tillämpas på sådant som är utmärkande just för levande varelser.

På rent ideologiska grunder utgående från Descartes' och Baccons idéer har västerländska tänkare gradvis överfört naturvetenskapernas mekanistiska abstraktion (också rörande livet och medvetandet) på allt, allt inklusive människorna själva i den moderna kulturen. En filosofisk manöver som saknar stöd i vetenskapen!

Från början av 1700-talet till mitten av 1900-talet tänkte man i väst att människan mekaniskt drevs av lust, sitt begär efter lycka och njutning. Under senare hälften av 1900-talet började betydelsen av själva upplevelsen av begär, lycka och njutning avtona och tonvikten föll i stället helt följdriktigt på det materiella och kroppsliga, på pengar och på kroppsliga uttryck, sådant som andra kunde mäta och observera. Den egna upplevelsen ersattes av andras blickar, eller egentligen av en fåfång föreställning om andras blickar. För egentligen såg de andra framför sig inte någons kropp utan olika typer och ikoner som den pornografiska industrin hade lanserat på marknaden. Människorna började sedan faktiskt konstruera om sig till de typer som de ändå blev betraktade som. Så hade det unika och personliga också rörande sexualiteten eliminerats och blivit något av en viss typ och offentligt.

I denna utveckling har de intellektuella sett balda gränsöverskridningar med olika kanoniserade hjältar i spetsen framom de efterföljande massorna. Jo, nog har gränsöverskridningar skett alltid, men bara i den riktning där det offentliga har trängt in i det personliga, inget motstånd och inget mod har uppvisats utan bara ynkelig underkastelse.

I själva verket är bilden förstas inte alls så här mörk. Många människor är naturligt sunda till den grad att de tar hela den moderna kulturen bara som ett ytligt socialt spel som de inte låter sig påverkas av i grunden. Mest utsatta för påverkan är de intellektuella, filosofer, författare, konstnärer, modeskapare,

kulturjournalister och musiker, alla de som också skapar och driver på moderniteten.

~

Här står västerlänningen med hela resten av mänskligheten nu intellektuellt mycket dåligt rustad för att börja rätta till det som alldeles tydligt har gått fel då man har drivit på modifierandet av skapelsen utgående från felaktiga premisser, premisser som egentligen har skapats för politiska och ekonomiska syften.

Renässansen framstår snarast bara som det andra syndafallet, den moderna Antikrists verk, vilket mången i början av denna fas i historien också tycks ha fruktat. Men då allt väl hade kommit i rullning fick sekulariseringen människorna att allt mer förlora respekten för naturen, verkligheten, Skapelsen, Gud, livet, eller vad man nu kallar det. Allt det som människan med sin frigjorda vilja satte igång att förändra för att, som hon föreställde sig, få allt att bli precis som människan själv ville ha det.

Onekligen står västerlänningen, och resten av mänskligheten med den, inför den obehagliga insikten att modernitetsprojektet har varit ett gigantiskt fiasko som utgått från missförstånd och självbedrägeri. Kanske är fiaskot fatalt. Emellertid kan insikten också utgöra ett mycket snabbverkande medel för att få en förändring till stånd, lika snabbverkande som modernitetsidén var då den en gång lanserades, trots att den var så befängd som den var.

Moderniteten kördes ju först fram av några få. Men mycket snart backades den upp av själva den strukturförändring av samhället som den kopplades samman med och sedan gick processen med urholkningen och nedmonteringen av den tidigare medeltida civilisationen mycket fort inom de styrande skikten i samhällena. Kanske något liknande kunde ske nu som gjorde att avvecklandet av modernitetsprojektet kunde ske snabbt och förhoppningsvis också smärtfritt utan virrvarr och revolutioner.

Om solen, regnet och tron

Elina Takala

- Jag tror inte att jag kan bli konfirmerad, sade jag till prästen.
- Jag kan inte alls finna någon tro i mig.

Jag var fjorton år och befann mig på mitt konfirmationsläger. Jag var förtjust i en pojke som hette Lauri. Tyvärr tyckte han om Minna som hade blonda lockar och ett sorgfritt leende. Tydligt hade hon inte heller sådana dystra tankar som jag bar på i hemlighet när vi satte ute vid lägerelden på kvällarna. Det gjorde ont i själen. Om man inte känner att man tror på Gud, kan man väl inte bli konfirmerad? Det här var en allvarlig fråga för mig. En principfråga. Oavsett hur mycket jag försökte att tro, kände jag inte någonting alls. Jag fann alltså inga känslor av ro eller hopp. Hur kan jag säga trosbekännelsen vid altaret med mina nya vänner, om jag inte känner att jag tror på Gud? Mina föräldrar kommer att bli besvikna och arga, tänkte jag. De har förberett en fest och nu kommer jag att förstöra allt. Mamma hade redan bakat bröd och karelska piroger. Hon hade köpt skjorta, en kjol och skor åt mig. Alla vita. Det blir ingen fest utan konfirmation. Vilken skam!

Konfirmationslägret var nästan slut. Jag visste att det var dags att berätta för prästen att han inte kunde konfirmera mig. Men prästen tyckte inte alls att min brist på tro var ett problem. Visst skulle jag bli konfirmerad. Han läste en vers ur Matteusevangeliet åt mig: "Ty han låter sin sol gå upp över onda och goda och låter det regna över rättfärdiga och orättfärdiga." (Matt 5:45) Jag förstod kanske inte då vad orden egentligen betydde. Men jag minns den lättnad jag kände. Kanske hade tron inte *bara* att göra med vad jag kände eller förstod? Kunde jag sluta med min ändlösa analys? Tron är, det försökte jag att förstå, inte en prestation genom vilken jag förtjänar sol och regn. Inte heller konfirmationen. Jag hade koncentrerat mig för mycket på sådana frågor som jag inte fann svar till. Min kamp med tron var ändå inte förbi den dagen jag blev konfirmerad. Lyckligtvis fick jag vara med i en kristen gemenskap där vi blev uppmuntrade att ställa frågor. Jag kunde prata om mitt tvivel.

Efter över trettio år tänker jag fortfarande varje dag på Guds existens. Tron har så länge som jag minns varit ett utrymme i min själ som kräver ständig uppmärksamhet. Det är inte en mysig kammare där jag sitter på en soffa och känner mig trygg och varm, fastän den kan vara det också. Det finns en stol av trä i hörnet vid fönstret. Ofta känner jag en kall vind som blåser genom sprickorna. Och på den där stolen sitter jag och Tvivel står bredvid mig. När vinden ibland blir iskall är jag rädd för att min tro bara är en teoretisk konstruktion. Poeten Emily Dickinson skrev: "We both believe, and disbelieve a hundred times an hour, which keeps believing nimble." Vi både tror och tvivlar hundratals gånger i timmen, och det håller tron rörlig och vaken. Hundra gånger i timmen är oftare än en gång i minuten. I grund och botten frågar jag inte om jag tror på Gud. Jag undrar vad tron egentligen betyder. Vad menar man när man säger att man tror på Gud?

För några år sen hittade jag en roman som beskriver tron på ett sätt som ingen annan roman jag tidigare läst hade gjort. Den var *Gilead* (2007) av Marilynne Robinson. Författaren är en sjuttioårig amerikansk akademiker med liberal politisk syn. Hon lever sitt liv som en ständigt läsande och skrivande eremit. Robinson skriver om människor som vill tro, men som känner att de inte kan. För dem är tron någonting man arbetar på och som man ställer frågor

till. Huvudpersonerna i Robinsons romaner har ingenting att göra med framgångsteologin.

Lila (2015), *Hemma* (2017) och *Gilead*, som kom ut först av de tre romanerna, bildar den så kallade Gilead-trilogin. Tillsammans skapar de en berättelse om tro och längtan och hopp som växer och torkar bort i Iowa på 1950-talet, i en småstad som heter Gilead. I Gilead finns det två förfallna prästgårdar och två präster, Boughton och Ames. De är två silverhåriga hjältar av den kalvinistiska tron. Under åren som gått har deras tro smulats sönder samtidigt som tiden brutit deras kropp och styrka. De båda männen har varit kristna hela sitt liv. De har läst hundratals böcker om teologi. De har predikat, tagit hand om sina församlingar, blivit besvikna på livet och människorna, men ändå har de kvar tron som styr deras liv och tänkande. Ames och Boughton är grannar och deras stora glädje i livet är att sitta på verandan till sina nedgångna hus och diskutera teologi.

Hemma och *Lila* beskriver samma tidpunkt från två olika synvinklar. I dessa romaner har båda prästerna en människa i sitt hem som är djupt besviken på sitt liv och som vill veta om kristen tro kan vara till någon hjälp. Och det känns som om Marilynne Robinson vill säga: det är nog lätt att prata teologi och dogmatik på verandan, sluta när solen går ned och ens bräckliga ben kräver vila. Men de båda gamla männen blir tvungna att erbjuda sina verandor åt en rastlös man med en kroppslig smärta av skuld och åt en kvinna som är plågad av skam. Teologin är inte längre bara teori, tron är mer än ett abstrakt koncept.

Först har vi Jack, som romanen *Hemma* berättar om. Jack är son till Robert Boughton, präst i den presbyterianska kyrkan i Gilead. Boughton är nära döden, hans fru har redan avlidit. Men nu har han även två av sina vuxna barn hemma: Glory, som inte berättar för sin far om sin misslyckade kärlekshistoria med en gift man, och Jack, som alltid har varit familjen Boughtons svarta får. Redan som barn orsakade Jack sina föräldrar mycket sorg. Han stal den grekiska Bibeln av pastor Ames och begick alla slags små brott. Hela staden fick veta att stackars pastor Boughton hade en besvärlig son. Ju äldre Jack blev, desto allvarligare blev hans onda gärningar. Jack hade redan flyttat hemifrån och börjat studera när han lärde känna en fattig, fjortonårig flicka i Gilead. Snart var

flickan gravid, men Jack brydde sig varken om flickan eller om barnet, som senare dog. Orsaken förefaller ha varit att barnets unga mamma inte kunde ta hand om henne ordentligt. Efter den här episoden försvann Jack och deltog inte ens i sin mammas begravning. Men nu – under över alla under – har Jack skrivit ett brev till sin pappa efter tjugo år och frågat om han får komma hem. Systemen Glory lagar mat, Jacks favoriträtter, som möglar när Jack inte syns till. Men så kommer han äntligen och sover i sitt gamla rum, sköter trädgården tillsammans med Glory, reparerar den urgamla bilen och försöker vara en god son till Boughton.

Men kan Jack verkligen känna sig hemma i sitt barndomshem? Rummen fyllda av minnen, bleknade soffkuddar och knarriga bokhyllor lyckas inte hjälpa Jack att känna att han fortfarande har ett hem. Den stora frågan är tron: den kristna tron som Jack lärde sig som barn och som han känner så noga att han kunde predika om den. Tron som han insuper med varje andetag i Boughtons prästgård. Doften av tron finns i pastor Boughtons gamla skjortor som Jack får låna. Jack känner smaken av den i maten som tanterna i församlingen bär till prästgården när de hör att Jack äntligen har kommit hem.

Robinson kastar en häftig sten på Jacks väg. Den här stenen är predestinationsläran, som är central i den kalvinistiska tolkningen av den kristna tron. Enligt den här läran har Gud bestämt sig i tidernas begynnelse vem som ska frälsas och vem som ska hamna i helvetet. Den här granithårda logiken kan Jack inte komma över. Hans liv har varit fyllt av synd och dåliga val, och i och med det är han på väg mot det eviga straffet. Jack vill bli av med tron men vill inte vara utan den, för tron är, trots allt, det enda hoppet han har kvar.

I den andra prästgården, i den kongregationalistiska prästen Ames hem, bor även fru Ames, Lila, huvudpersonen i romanen *Lila*. Lila är i samma ålder som Jack, ungefär fyrtio år. Hon kom till staden Gilead för cirka tio år sedan en regnig söndag och öppnade dörren till kyrkan där pastor Ames höll på att döpa barn. Lila känner inte till sin pappa eller mamma. Som barn bodde hon i en trasig hydda med människor som misshandlade henne. En kvinna som hette Doll kom, tog den lilla Lila med sig och blev Lilas fostermamma. De levde tillsammans med en grupp migrantarbetare.

När Lila redan var vuxen, mördade Doll en man som kunde ha varit Lilas pappa. Det blir inte klart vem han var. Orsaken till mordet var att Doll ville beskydda Lila från hennes släktingar. Efter mordet blev Doll, den enda människa som hade älskat Lila, arresterad. Lite senare flydde hon från polisen och försvann i ett fryst fält av majs. Lila vet att Doll inte överlevde. Så ensam, fattig och hopplös var Lila att hon började jobba på en bordell i St. Louis. Det enda konkreta minnet av Doll som Lila fick bära med sig var Dolls kniv. Alltså kniven med vilken Doll dödade den okända mannen. Men även som död var Doll fortfarande närvarande i Lilas liv. Lila hade fått kärlek av Doll, och hon trodde att det kanske fanns en chans att någon, någonstans, trots allt kunde älska henne. Hon lämnade bordellen och kom slutligen till Gilead. Hon blev förälskad i pastor Ames och Ames i Lila. Vilket osannolikt par!

Hur svårt är det att känna sig hemma i tron, tycks Marilynne Robinson fråga. Det är svårt om man som Jack har vuxit upp med tron. Det är besvärligt om man i likhet med Lila kommer till tro som vuxen. För båda finns det skarpa hörn och vassa kanter i detta trons hem. Hörnen och kanterna skadar en när man försöker finna en plats att luta sig mot. Skiner solen verkligen för alla? Landar regnet som släcker törst också på dem som liknar Lila och Jack i denna värld? Också för dem som inte är rena och vita som pelikanerna på ån Nishnabotna i Gilead. Lila ser hundratals av pelikaner där på hösten, vitare än någon annan, tänker hon, när fåglarna sprider sina vingar och glider över vattnet. Vad Lila inte vet är att inom kristendomen är pelikanen en symbol för Kristus och hans försoningsoffer. (Och jag tänker att den här scenen med dessa majestätiska fåglar inte är någon slump utan alldeles medveten från Robinson, vars bokhyllor, som hon själv har berättat, är fulla av teologi. Varför inte dölja en symbol här och där, och ge lite glädje till läsaren som upptäcker dem?)

I en avgörande scen, som beskrivs i både *Gilead* och *Hemma*, sitter alla – de båda prästerna, Jack, Glory och Lila – på verandan. Jack frågar om han har blivit predestinerad till helvetet. Prästerna tar till det teologiska språket, Glory säger ingenting och Jack drunknar i djup ångest. Lila frågar:

”Men hur är det med frälsningen?” Hon pratade tyst och rodnade djupt och tittade på sina händer som var knäppta i knäet, men hon fortsatte. ”Den verkar rätt meningslös om man inte kan förändras.

(Robinson 2017, 294)

Boughton svarar ”med statsmannalik röst” att han har ”funderat länge och väl på hur predestinationens mysterium kan jämkas med frälsningens mysterium” men att han inte har nått någon slutsats. Alltså – teologiskt spekulerande som inte intresserar Jack. Det är ju hans själ de talar om! Men Lila fortsätter: ”En människa kan förändras. Allt kan förändras.” Och Jack svarar: ”Det var allt jag ville veta.” (Robinson 2017, 295–296). Lila vet inte att Jack har försökt ta sitt eget liv under sin vistelse i Gilead, men misslyckats. Lilas ord ska Jack bära med sig när han snart ger sig iväg igen.

Lila stannar i prästgården och blir en kärleksfull mamma till sonen som hon får med pastor Ames. Lila, som hela sitt liv hade baddat i skam och skuld, som kände att hon var värdelös och ful, finner slutligen sitt sätt att tro. Som en duktig teolog ser Ames säkert att hans fru inte har kommit på någonting nytt. Lila anser med den framstående schweiziska teologen Karl Barth att alla människor ska få en plats i Guds himmel. Och det som är viktigast för Lila är att hennes älskade fostermamma, Doll, också ska vara i evigheten även om hon inte var kristen. I Lilas himmel finns det många rum, också för Mack, den flinande mannen som ofta kom till bordellen.

Vad är alltså tron? Är tron någonting som jag, som fjortonåring, skulle ha kunnat prestera inför prästen och församlingen? Är det någonting som Jack och Lila måste pressa ur sig själva som saften ur ett äpple? Om man säger att man tror, behöver man förstå och förklara allt det man tror på? Marilynne Robinson kräver inga trosbekännelser av Lila och Jack. Hon skriver inte om prestationer. Som prästen på mitt konfirmationsläger, talar också hon om sol och regn. Robinson skriver om de vanliga torsdagarna när man hänger ut tvätten för att torka i värmen och om vatten som regnar över morötterna som Lila odlar bakom prästgården. Hon talar om den vardagliga nåden och välsignelsen som landar på båda onda och goda.

Christian Wiman är en amerikansk poet och författare. I hans essäer om den kristna tron finner jag samma frågor som Robinson skriver om. I *My Bright Abyss* (2014), en klok och vacker andlig biografi, berättar Wiman hur han växte upp i en kristen familj men att han som tonårig blev ateist. Han skriver bland annat om sin återkomst till tron. Wiman anser att man inte kan återkomma till ”sin barndomstro” som om man just vaknat från en sömn som räckt många decennier, ett slags ”absolut bokstavig koma”. ”Tron är inte”, skriver Wiman,

något halvt ihågkommet land till vilket du återvänder som en kung efter en lång tid i exil och där du delar ut den gamla visdomen, ett land ur vilket du kastar ut de radikala, rebelliska sidorna av dig själv, de aspekter som har förrått dig. Nej. [---] Vilken tro du än stiger fram med i slutet av ditt liv kommer den inte bara att vara påverkad av precis det livet utan också tätt beroende av det. Tron på Gud är, i dess djupaste mening, en tro på livet, vilket betyder att även det mest ståndaktiga livet i tro är ett liv underkastat stora förändringar. Av detta följer: om det du tror vid femtio är det samma du trodde som femtonåring, så har du inte levt – eller så har du förnekat realiteterna i ditt liv.

(Wiman 2014, 7, min översättning)

Wiman säger *inte* att man behöver kasta bort allt från sin barndomstro och skapa sitt eget sätt att tro. Men han påpekar att livet och tron handlar om en ständig förändring. Som fjortonåring visste jag inte att jag, också efter att jag hade blivit vuxen, skulle sitta på min veranda och fråga hur jag kan tala om min tro, och om jag ens kan göra det. För några år sen gav den svenska teologen Peter Halldorf en föreläsning i Johanneskyrkan i Helsingfors. I en intervju före sitt föredrag påstod Halldorf att motsatsen till tron inte är tvivel utan säkerhet. Vi behöver alltså inte vara rädda för våra tvivel och frågor. Kanske skulle man hellre vara rädd för den dagen då man slutar undra och ifrågasätta och ens tänka på sin tro? Då är tron inte mer rörlig eller vaken, som Emily Dickinson skriver. Det tycks ju ta ett helt människoliv att lära sig vad prästen på mitt konfirmationsläger försökte att säga med de bibelord han läste. Tron är någonting som bär mig från utanför. Inte någonting som jag själv skapar med outtröttlig strävan. Jag skulle kanske läsa Luther oftare.

All existens, säger Marilynne Robinson, är en gåva, en kärleksgåva från Gud. Till syvende och sista handlar det om nåd, om kärlek. Nåden får vi som en välsignelse, som pastor Ames säger till sin flock, ”den välsignelse han uttalade över sin församling innan de drev iväg ut i Gilead, det lilla, förgängliga, brokiga resultatet av deras händers arbete.” Som Lila egentligen förstår, faller nåden över allt.

Jag tänker ofta på Lila och Jack, fastän de är fiktiva människor. Det finns så många av oss som är just som dessa två, som lider av skam och skuld. Som drömmer om att vara trygga och varma i trons kammare. Jag föreställer mig att jag ser Lila i sitt vita kök som är fyllt av ljus. Där sitter hon med sin lilla pojke och sin gamla man. Lila har röda pelargoner på fönsterbrädet, röda som sin älskade fostermamma Dolls kniv efter mordet. På den sista sidan i *Lila* tänker Lila: ”Alla bitterhetens och förtvivlans och fruktans härvor och knutar måste man betrakta med ömkan. Nej, mer, nåden måste falla över dem.” Och någonstans går Jack ensam på de regniga gatorna. Han bär fortfarande sin skuld. Med sig bär han också solen, kärleksfulla ord med ett hopp av förändring, vare sig han vet det eller ej.

Litteratur

- Robinson, Marilynne (2007): *Gilead*, övers. av Niclas Nilsson. Stockholm: Bazar
- Robinson, Marilynne (2015): *Lila*, övers. av Niclas Nilsson. Stockholm: Weyler
- Robinson, Marilynne (2017): *Hemma*, övers. av Niclas Hval. Stockholm: Weyler
- Wiman, Christian (2014): *My Bright Abyss. Meditation of a Modern Believer*, New York: Farrar, Straus and Giroux

Ger uppdraget åsikten?

Linnéa Henriksson

Min doktorsavhandling *Ger uppdraget åsikten? Positionens betydelse för uppfattningar om välfärdsorganisering i finländska kommuner* pryds av färgglada schackpjäser. Schackspel brukar få symbolisera strategiskt tänkande, men just den här gången får ni tänka bort sådana konnotationer. Också de som inte själva spelar schack vet att de olika pjäserna rör sig på olika sätt men på samma spelplan. Just här är det kommunen som utgör spelplan och de olika pjäserna representerar olika grupper – invånare, personal, politiker på olika nivåer och ledande tjänstemän. De här grupperna har olika uppdrag, olika ansvar, olika erfarenheter och därför också olika perspektiv på kommunens verksamhet. Utgångspunkten för avhandlingen är nämligen att man i olika position kan förväntas ha olika uppfattning, också när man befinner sig på samma spelplan.

Det är ingen hemlighet att den här frågeställningen uppstod ur en ganska djup irritation mot en allmän tendens att förklara allt med ideologi. ”Man tummar på partiboken för att möta de ekonomiska realiteterna.” skrev en journalist, som intervjuade mig om min avhandling. I den meningen tillskrev han mig precis den typ av slentrianmässiga förenklingar jag försökt ifrågasätta i avhandlingen.

Inom samhällsvetenskapen, uttryckligen inom statsvetenskapen och i det vetenskapliga studiet av politik, finns det en lång och mestadels framgångsrik tradition av att förklara skillnader i åsikter med olika ideologi. Partiväsendet och den moderna politiken bygger på uppkomsten av olika partier – att personer med liknande åsikter samlas i grupp och gemensamt talar för sin sak och genomför sina förslag om de dessutom får stöd för sina synpunkter i val. Genom att placera in partier och människor på den ideologiska vänster-högerskalan har man gjort anspråk på att kunna förklara både beslut och åsikter. I gråzonen mellan samhällsvetenskapens generaliseringar, allmänhetens kapacitet att förstå forskarnas förbehåll och föreställningar om vad som krävs för att föra en effektiv politik uppstår så en del förenklingar, till exempel att åsikter enklast eller bäst förklaras med ideologi eller att den ideologi partier företräder syns på ett enhetligt sätt i partiernas verksamhet, i alla kommuner och på alla nivåer.

Det överensstämmer inte med mina upplevelser. Det är ingen hemlighet att jag hör till Svenska folkpartiet och att jag under stora delar av mitt liv också aktivt utövat politik inom detta parti, framför allt på kommunal nivå. Det är ofrånkomligt att det har påverkat mitt perspektiv. Att positionen påverkar åsikten har alltså en dubbel innebörd i detta fall.

Man kommer ganska långt med vänster-högerskalan och åsikter som formas enligt den, men den kan inte förklara politikernas hållningar i alla situationer. Det förklarar till exempel inte varför representanter för samma parti ibland resonerar helt olika, eller varför ärenden som har godkänts på en politisk nivå, plötsligt förkastas på en annan, trots att de politiska styrkeförhållandena är de samma. Ur ideologisk synvinkel betraktas sådana situationer bara som ett slags anomalier.

Om man utgår från ideologi förbiser man att politiker också påverkas av den position eller de(t) uppdrag de har. Inom ramen för det får politiker information, kunskap och erfarenheter, som man på rimliga grunder kan anta påverkar deras attityder. Eftersom politiker i olika position, på olika nivåer, får olika information eller erfarenheter betyder det att deras attityder kan utvecklas åt olika håll. Det gäller inte bara politiker, på samma sätt påverkas invånarnas åsikter av deras erfarenheter av att använda service och

tjänstemäns och anställdas åsikter av att organisera den. Det är därför olika grupper – i det här fallet politiker i olika uppdrag, invånare, ledande tjänstemän och personal – kan ha helt olika perspektiv på samma verklighet, i det här fallet på kommunen och på dess verksamhet. På samma sätt som de olika schackpjäserna rör sig på helt olika sätt, fast de rör sig på samma spelplan.

Utgångspunkten är således att uppdraget, eller positionen, kan spela en roll för åsikterna.

Föreställningen om att uppdraget ger åsikten är en variant av en lagbundenhet som kallas Miles' Law. Rufus E. Miles Jr. var en amerikansk tjänsteman i senaten som i slutet av 1940-talet myntade frasen: "where you stand depends on where you sit" och den meningen är antagligen mer känd än namnet. Iakttagelsen kom sig av att en av de mest nitiska tjänstemännen vid senatens budgetavdelning fullständigt bytte attityd när han bytte arbete. Från att tidigare ha varit känd för sin kritik av andra sektorer, var han nu minst lika effektiv när han kritiserade budgetavdelningen ur den nya enhetens perspektiv. Förklaringen till det förändrade beteendet var förstås de erfarenheter och perspektiv som följde med det nya uppdraget. När någon så uppenbart byter åsikt brukar man anklaga dem för kappvändning och det tolkas ofta som opålitlighet eller inkonsekvens. Det kunde också bero på att en ny situation eller ny kunskap skapat ett nytt perspektiv. Med Miles' Law avses alltså att de uppfattningar man har eller de intressen man driver beror på den organisation man verkar inom och den position man har i den organisationen.

I teoretiskt hänseende utmynnar den här problemställningen ur institutionell teori. Den institutionella teorin betonar att den kontext man befinner sig i formar uppfattningar, för att de formella regler och informella handlingsmönster som finns i en viss kontext skapar en uppfattning om vad som är riktigt, normalt eller rimligt. Att uppdraget ger åsikten innebär ur institutionell synvinkel att åsikterna i sakfrågor uppfattas som en följd av de(t) perspektiv man har fått genom socialisationsprocesser och den institutionalisering som sker inom uppdraget.

Jag har funderat mycket på hur jag skall förhålla mig till det jag "vet" eller tror mig veta, baserat på mina egna erfarenheter. I klartext – hur påverkar min position min åsikt? Inom sociologin

fostrar man förmågan att se det generella i det specifika och jag har på senare år insett att det i stor utsträckning präglar mitt sätt att resonera. Min avhandling är i allt väsentligt ett försök att i en vetenskaplig kontext kodifiera det jag tror att jag vet.

Frågan om positionens betydelse är inte begränsad till den kommunala nivån, den är relevant också på nationell nivå. Jag skall bidra med ett exempel: Det var riksdagsval i Finland i april och vi fick småningom en ny regering med Antti Rinne som statsminister. Regeringsbildningsprocessen inleddes med att representanterna för de partier som Rinne bjudit in till förhandlingar satt och talade i olika bord, under olika tematiska rubriker. Under några veckor satt man bara och talade om fenomen – arbetslöshet, klimatförändring, invandring – hur man inom olika partier vill se dem utvecklas och varför. De ekonomiska realiteterna tog man i beaktande i ett betydligt senare skede. Det här är en markant avvikelse från de senaste regeringsbildningsprocesserna, där man oftast börjat med de ekonomiska ramarna (eller begränsningarna) och sedan har formulerat innehållet regeringspolitiken i förhållande till det. En av de som deltog, som numera är minister i denna regering, sade efteråt att ”nu förstår jag faktiskt varför vi hör till olika partier”. Sedan skyndade han sig att tillägga att han förstås vetat det också tidigare, men att den här regeringsprocessen mycket tydligt visade hur den världsbild som ligger bakom och människors tidigare erfarenheter spelar en roll för hur de resonerar. Det vill säga, att tidigare erfarenheter har betydelse, det som vi inom samhällsvetenskapen brukar tala om som socialisation eller politisk socialisation ur individuell synvinkel, eller institutionalism ur organisatorisk sådan.

Tillbaka till regeringsbildningen. Efter att förhandlingsparterna lyckades enas om ett program, samlade man på kort varsel medlemmarna i riksdagsgrupperna för alla de partier som ingår i regeringen. Man vistades ett dygn i Korpilampi och där gick man igenom vad man slagit fast, varför man gjort det och hur man resonerat när man gjorde det. Det skall bli mycket spännande att följa med om det här – mycket deliberativa – förfaringsättet ger ett annorlunda regeringsarbete och annorlunda relationer mellan regering och riksdag än för de tidigare regeringarna. Den här inledande deliberativa fasen borde nämligen i större utsträckning

borga för ett gemensamt perspektiv på olika omständigheter, dels mellan de olika regeringspartierna och dels mellan ministrarna och riksdagsledamöterna inom respektive parti. En del av de problem som till exempel den förra regeringen hade när det gäller att försöka få riksdagen att förstå varför de ville agera på ett visst sätt, kunde nämligen förklaras med att regeringen och riksdagen har olika perspektiv på ärenden, för att saker ser olika ut, ur olika synvinkel. Behandlingen av vårdreformen är ett sådant exempel, där regeringen på allt sätt betonade att en snabb behandling var viktig, medan riksdagen betonade granskningen av grundlagsenligheten. Det handlar inte bara om att det delvis var företrädare för olika partier som hade dessa olika perspektiv, det handlar också om att man i olika position har uppdrag, olika ansvarsområden.

En doktorsavhandling skall bidra med "gedigen ny kunskap" och gärna även teoriutveckling. Teoriers funktion är att förklara mekanismen för hur X påverkar Y. Det är pretentiöst. När kan man göra anspråk på att ge ett teoretiskt bidrag?

Jag anser ändå att jag med trygghet kan säga att min avhandling visar att positionen har betydelse för åsikter när det gäller åsikter om välfärdsorganisering, särskilt inom de partier som inte befinner sig på den ideologiska skalans yttermarker. Och jag menar att den socialisation och institutionalisering som sker i olika positioner är den mekanism som formar åsikter, framför allt i situationer som inte har någon uppenbar ideologisk betydelse. Att se det generella i det specifika: I min avhandling syns detta genom att positionen påverkar åsikten om privat serviceproduktion – utom för Samlingspartiet och Vänsterpartiet, längst ut på var sin ideologiska kant.

Essän utgår från Linnéa Henrikssons *lectio praecursoria* som hölls vid Åbo Akademi den 30.8.2019. Avhandlingens titel är *Ger uppdraget åsikten? Positionens betydelse för uppfattningar om välfärdsorganisering i finländska kommuner.*

■ ”Det skulle inte skada med lite mer svenskt tänk!”

Peter Esaiasson: *Förorten. Ett samhällsvetenskapligt reportage*. Stockholm, Timbro förlag 2019.

Om integration och segregation kan man forska och skriva på olika sätt. Ett är makrosociologiskt: Man analyserar socio-ekonomiska och etniska särdrag i ett geografiskt område, till exempel storstädernas förorter, och drar sedan slutsatser om graden av integration eller segregation.

Men – detta makroperspektiv tenderar att gömma undan huvudpersonerna i det som på byråkratsvenska kallas ”utsatta” eller ”särskilt utsatta” områden, alltså de människor som faktiskt bor och verkar där. Vad tycker *dom själva* – om sin egen identitet, om problemen i sina områden, och om relationen till ”svenskarna”?

Det vill Peter Esaiasson och hans kollegor ta reda på i en brett upplagd studie av två förorter i nordöstra Göteborg, de ”särskilt utsatta” områdena Hjällbo och Bergsjön. I 19 tematiska observationer söker han fånga hur dessa förorter skiljer sig från Sverige i övrigt.

Mönstret är mer komplext än den allmänna debattens ”svenskar” och ”invandrare”. Religionen är betydelsefull i förorten jämfört med dess blygsamma roll i ”svensk-svenskarnas” liv. Språket är särskiljande. Bortåt en fjärdedel av de boende har bristfällig förmåga att klara svenska språket, trots att de bott länge i dessa förorter. Särskilt intressant är iakttagelsen att förortsborna visar ett annat mönster vad gäller tillit. Svenskar i allmänhet litar mer på sina

grannar än på myndigheter och politiker, medan tillitsmönstret bland förortsboende med utländsk bakgrund går tvärtom: Det är inte förtroendet för institutionerna i området som är lågt, utan förtroendet för andra boende i förorten.

Svensk-svenskarna uppfattas som ”snälla men irrelevanta”, och Esaiasson noterar att ”svenskarna är definitivt frånvarande som vänner”. Kanske naturligt, eftersom svenskarna i dessa områden är så få. Och alla är definitivt inte aktiva sökare efter gemenskap. I rapporten talas om fyra grupper: bland de ”tilltufsade” har många härjats av livet. Svenskarna ”på genomresa” har inte för avsikt att bli kvar längre än nödvändigt. De som ”blivit kvar” är främst äldre i småhuskvarteren. Blott den lilla gruppen ”entusiastiska” identifierar sig med sitt förortsområde.

Samtidigt finns en sorg hos de boende över förortens stigmatisering. En av de intervjuade påpekar att alternativet ”förvånad” saknas som svar på hur man skulle reagera om någon yttrar sig positivt om deras område: ”Faktum är”, säger Esaiasson, ”att jag inte gjort en enda anteckning om att någon långvarigt boende i området sagt att det blivit bättre”. Detta till trots trivs så många som fyra av fem i områdena ”mycket” eller ”ganska” bra i förorten. Det är ändå ”deras plats på jorden”.

Till komplexiteten hör också att invandrarnas upplevda identitet kan vara en annan än deras födelseort. Här tvingade undersökningens fråga deltagarna att förhålla sig till både ”svenskhets” och ”ursprung”. Esaiasson finner fyra förhållningssätt: ”Varken eller”, ”Både och”, ”Jag är svensk nu” samt ”Jag är den jag alltid varit”, det vill säga icke-svensk. Esaiasson illustrerar detta med den unga tjejen i Hjällbo som gör klart för sin mamma att ”Du är somalier. Jag är svensk”.

Två attityder bland förortsborna kring förändring etsar sig fast efter läsningen. Den ena riktar sig ”inåt”, mot boende som inte jobbar och mot ungdomar som stökar till det. Esaiasson kallar attityden för ”Skärp er!” Men vem ska skärpa sig? Vem ska ha ansvaret? Det visar sig att de flesta i Hjällbo och Bergsjön menar att ”samhället” och ”föräldrarna” har lika stort ansvar, tätt följt av svaret ”föräldrarna och ungdomarna själva”. Esaiassons reflektion kring detta blir att ”Skärp er!”-attityden borde uppmärksammas

mera, eftersom det är svårt att bygga tillit mellan tätortsborna när en stor grupp tycker att andra inte gör rätt för sig.

Den andra stora attityden handlar om behovet av stöd utifrån, från "samhället", från "politikerna" och "svenskarna". Esaiasson kallar attityden "Gör nått!". Kraven gäller åtgärder för att minska arbetslösheten, ge mer resurser till skolorna, och se till att det finns "mer för ungdomarna att göra". De boende upplever att löften om mer resurser och fler åtgärder bryts. Ett konkret exempel på detta är att det kulturhus för Bergsjön som beslutades 2012 ännu efter sju år inte kommit på plats. Esaiasson är beredd att skriva detta på diskrimineringskontot. Både de som säger sig trivas bra och de som trivs dåligt i förorten känner sig diskriminerade.

Hur då göra det bättre i Hjällbo och Bergsjön? Esaiasson landar i slutsatsen att det handlar om att "områdena ska bli mer som resten av Sverige och uppfattas som en mer positiv del av Sverige." Alltså: Både verkligheten och bilden måste ändras. Men utsikterna att få in "mer svenskt tänk" (citrat från en ung kvinna i Bergsjön) på någorlunda kort sikt är inte ljusa. De flesta unga svensk-svenskar i området är bara "på genomresa". Att få in mer sådant tänk i dem som redan ser sig som etniskt och religiöst diskriminerade blir inte lätt. Och att ge lediga bostäder bara till dem som bedöms ha tillräckligt med "svenskt tänk" skulle väl spå på diskrimineringen och skapa grogrund för ytterligare konflikter.

Till sist: Var ligger makten och förmågan att förändra i de "särskilt utsatta områdena"? Vem kan skapa goda miljöer som bidrar till ansvarstagande och trivsel? Esaiasson svarar: Det är bostadsbolagen som måste axla ansvaret för detta. De har pengarna, de har en direkt relation till de boende, och de har frihet att anpassa sitt agerande. Han pekar på exemplet Gårdstensbostäder. De har återtagit kontrollen över offentliga platser, och de har utnyttjat sin möjlighet att välja bland presumtiva hyresgäster. Huruvida det räcker för "mer svenskt tänk" på längre sikt är en öppen fråga.

Lennart J. Lundqvist

■ Skallmätare och smakdomare

Nils Uddenberg: *Skallmätaren. Gustaf Retzius – hyllad och hatad*. Fri Tanke, Stockholm 2019

Ulrika Milles: *Ensamvargar. Stig Ahlgrens 1900-tal. Manlighet, kärlek och litteratur*. Albert Bonniers förlag, Stockholm 2019

Att göra sig misskänd, exempelvis genom att inveckla sig i stridigheter, kan vara ett sätt att gå till eftervärlden. Den svenske anatomen Gustaf Retzius (1842–1919) var en lyckans ost med en utstuderad förmåga att skapa och odla fiendskaper. Både far och farfar hade varit medicine professorer, fadern Anders även rektor för Karolinska institutet, inom vars väggar sonen växte upp. Gustaf Retzius startade som en ung och arg och äregirig vetenskapsman; arg och äregirig förblev han. Han utvecklade sig tidigt till en mästare på mikroskopiska studier av celler och kroppsorgan och hade ett konstnärligt handlag som han kunde demonstrera i stora anatomiska praktverk, där texten ofta var en kommentar till bilden. Hans intressen spände från spermier till skallar, livs levande likaväl som kranier från lik. De senare skaffade han på inköpsrundor, såväl i kanadensiska indianreservat som i postfaraonernas Egypten. Pengar till ackvisitioner och utgivningar hade han så det förslog.

Hustrun Anna Hierta var nämligen en av rikets mest förmögna arvtagerskor, fallen efter industri- och tidningsmannen Lars Johan Hierta. Efter ett interregnum på ett antal decennier skaffade sig familjen Hierta-Retzius änyo kontrollen över faderns-svårfaderns skapelse *Aftonbladet*, och under några år på 1880-talet bedrev Gustaf publicistisk-polemisk verksamhet i liberal anda vid sidan av sin forskargärning. Anna engagerade sig i diverse filantropiska projekt, inte minst praktisk yrkesutbildning för barn från underklasserna. De hade framgång i det mesta de företog sig, och detta undgick inte att skapa avundsamhet i det baktunga oskarianska samhället och inte heller en viss hybris eller självöverskattning hos de bägge makarna. De var ekonomiskt oberoende, och efter en

akademisk befordringskonflikt, där Gustaf Retzius' favorit drog det kortaste strået, drog sig Gustaf tillbaka för att i fortsättningen finansiera sina forskningar med egna medel. Svenska professorer var vid denna tid ett illa avlönat och ofta skuldsatt släkte. Retzius hade råd att vända dem ryggen. Paret förvärvade ett palats, "Spökslottet", på Drottninggatan i Stockholm där de höll salong och mottog honoratiories. I dag är det huvudstadsuniversitetets representationsbyggnad.

Den svenske läkaren, essäisten, honorärprofessorn och mångsysslaren Nils Uddenbergs bok *Skallmätaren* är berättelsen om en framgångsmans frammarsch och fall. Fallet var varken finansiellt eller socialt speciellt förödande: mannen fick ett överflöd av kraschaner, däribland Pour le Mérite av tyske kejsaren, valdes in i ett otal lärda sällskap, nominerades upprepade gånger till Nobelpriset och efterträdde 1901 friherre Adolf Erik Nordenskiöld i Svenska Akademien, därmed antagligen den siste naturvetare som har tagit sitt säte där. Men man förlöjlade honom offentligt för hans egenkärlek och fåfänga, hans och hustruns alltmer reaktionära och bigotta inställning i tidens sedesdebatter, deras ringaktning och förföljelser av meningsmotståndare och konkurrenter.

I efterhand har Gustaf, en övertygad darwinist, fått klä skott för sina teorier om långskallar och kortskallar, med en särskild fascination för finnar och samer, men Uddenberg befriar honom på goda grunder från anklagelsen att ha varit en förridare för politiska rasteorier. Detta var ju långt före DNA-teknikens uppkomst och genomslag, och för att studera arvmässiga variationer inom och mellan befolkningar behövde man ännu gå på yttre kännetecken. Är inte mått och vikt fortfarande betydelsefulla parametrar i populationsstudier? Talar vi inte alltfjämt om hundraser utan att fördenskull behöva rangordna dem?

Uddenberg går tillväga som mönstergill kritiker. Kritikerns roll missuppfattas emellertid ofta – av andra, också av kritikern själv. Den är inte att fälla och förkasta, den är att granska och pröva vad som håller och konstatera vad som inte räcker till. Inte sällan har han tagit på sig rollen att vara smakdomare.

Stig Ahlgren (1910–1996) hörde förmodligen till den sista eller möjligen näst sista generationen av den arten i det svenska kulturlandskapet. Påfallande många av dem hade sina rötter i den skånska

akademiska myllan: Fredrik Böök (*Svenska Dagbladet*), Ivar Harrie (*Expressen*), Allan Fagerström (*Aftonbladet*) och just Stig Ahlgren (*Aftontidningen*). Lundaakademien under mellankrigstiden var en grogrund för marxistiskt tänkande (även den konservativa Böök fick en släng därav, som litteraturvetaren Tomas Forser har ådagalagt), och Ahlgren valde som flera generationskamrater att ställa sig i arbetarrörelsens tjänst. Han skrev för den socialdemokratiska tidningspressen och blev en fruktad jagare av intellektuellt snömos. Han verkade samtidigt som recensent, översättare och introduktör; någon gång skrev han också filmmanus. Hans främsta bedömningskriterium var stilen, hans främsta stridsmedel den dräpande formuleringen. Ahlgren kom ut som en färgsprakande 25-årig licentiat och slutade sin bana som undanskyfflad radiokrönikör vid *Svenska Dagbladet*. (Också recensenten råkade ut för honom i denna hans senare egenskap.)

Ulrika Milles bok om honom, *Ensamvargar*, är egentligen en dubbelbiografi, liksom Nils Uddenbergs. I bägge spelar en profilstark och medbestämmande maka en aktiv, ibland utslagsgivande roll. När Ahlgren stod på höjden av sin karriär, gifte han sig med en tidigt uppburen svensk skådespelerska, Birgit Tengroth. Paret blev publikt och kunde för en tid leva ståndsmässigt. Men Tengroth hade kommit på kant med en del personer i yrket och hyste samtidigt författardrömmar. I sina första romaner behandlade hon ämnen som övergrepp och missbruk inom skådespelarkåren, där hon lät sina egna erfarenheter av att bli våldtagen och att tvingas göra abort lysa igenom. Så öppna skildringar av privat smärta och utsatthet var någonting ovanligt vid mitten av förra seklet. Hon var utfrusen för att hon gick sin egen väg. Ungefär samtidigt hade maken Stig Ahlgren växlat från arbetar- till societetspressen, närmare bestämt huset Bonniers' *Vecko-Journalen*. Gamla vänskapsband bröts. Man påminde sig drag av trolöshet hos honom: hade han inte alltid haft svårt att betala tillbaka handlån? I sin kritikergärning hade han varit ogin och elak.

Efter några år brast äktenskapet, Birgit gifte om sig med en dansk socialdemokratisk politiker som skulle bli sitt lands statsminister. Han misshandlade henne brutalt, ett rent sadistiskt beteende. Hon flydde tillbaka till Sverige. Då var hon redan drabbad av en cancer i livmoderhalsen som skulle plåga henne under flera

decennier fram till hennes död 1983. Stig Ahlgren hade haft förhoppningar om kulturchefsposten på *Dagens Nyheter*: den knep Olof Lagercrantz. I stället fick han ta hand om den före detta hustrun som en ömsint vårdare. Samtidigt tog han till flaskan. Han gavs allt färre uppdrag, måste göra sig av med ett privatbibliotek på 20 000 volymer och hamnade som hyresgäst på ett före detta statorp i Ösmo söder om Stockholm, utan moderna faciliteter. Besök ville han inte ta emot. Ingen infann sig till hans begravning.

Gustaf Retzius' nedåtgående kurva var inte lika brant som Ahlgrens. Båda gick från radikalt till reaktionärt, och båda blev varg i veum. Man sladdrade om dem; om Retzius gavs det ut en veritabel smådeskrift som hustrun Anna såg till att köpa upp i Stockholmsboklådorna. De nådde stor ryktbarhet och en ära som de själva bidrog till att solka. Ingen av dem skaffade barn. Ihågkomna främst för sina fel, sina dumdristigheter, väl också sitt övermod. De hade ingen känsla för god ton, men det har inte heller deras vedersakare haft. Retzius gav igen, Ahlgren gav upp – två stridens män som hanterade sina vapen sällsynt illa. Uddenberg och Milles gör dem bägge historisk rättvisa. Det är källtunga skrifter de har lämnat ifrån sig – den ena författad av en insiktsfull och allmänt förstående psykiater, den andra av en av litteraturkritiker som för allt i världen inte vill rangordna och döma.

Anders Björnsson

■ Fängslande om svensk humorist

Ljubica Miočević: *Fantasiens morgonrodnad. En studie i Clas Livijns romaner*. Ellerströms förlag, Lund 2017

Kjell Espmark har kallat Clas Livijns *Spader Dame* för en av få *minor classics* i den svenska litteraturen, det vill säga en betydande klassiker inom ramen för ett i övrigt tämligen obekant eller svagt författarskap. För mig tränger i stället en utrikisk glosa på, tyskans *Geheimtipp*. Livijn (1781–1844) har aldrig fått ett bredare erkännande från den litterära allmänheten, men det har länge funnits en mindre krets av litteratörer som vördat hans minne – vid sidan av Espmark kan till exempel Gunnar Ekelöf nämnas; han har därför beskrivits som en författarnas författare. Livijn var också något av en säriling i den svenska litteraturen. Som ämbetsman och chef för rikets fångelser sökte han inte uppmärksamhet och berömmelse, utan publicerade sparsamt och anonymt. Hans humoristiska och parodiska stil avvek från den svenska romantikens huvudfära, så som vi är vana att uppfatta den. Han formades förvisso i kretsen av yngre romantiker, den så kallade nya skolan, men udden i hans satir riktades ofta mot detta håll och han kände ingen sympati för kottorbildningar.

Senast någon tog sig för att skriva en monografi om Clas Livijn var 1913, då Johan Mortensen utkom med ett gediget arbete. Där Mortensens verk får beskrivas som en klassisk biografi, söker i stället Miočević i den föreliggande studien, vilket är en doktorsavhandling, genomföra en närläsning av några av Livijns texter, för att därigenom skapa en bättre förståelse för författarens litterära tekniker. De aktuella texterna är fyra romaner: *Johan David Lifbergs Leferne* (1810), *Axel Sigfridsson* (1817), *Spader Dame* (1824) och *Riddar Sanct Jöran* (1830). Metoden är intertextuell, vilket i detta sammanhang betyder en bred undersökning av romanernas samspel med annan litteratur – influenser, anspelningar, pastisch och polemik. Ansatsen sägs vara inspirerad av den sovjetiske forskaren Jurij Lotmans semiotiska teorier, men teoridiskussionerna är förhållandevis begränsade. Stora delar av avhandlingen behandlar också traditionell receptions historia, hur romanerna togs emot av

samtiden, tillkomsthistoria och rent editionsfilologiska frågor, hur textläget och manuskriptsituationen ser ut. Detta beledsagas av frikostiga handlingsreferat, vilket kan vara något tröttande, men fyller sitt syfte att introducera Livijns för de flesta okända verk.

En poäng som avhandlingsförfattaren vill göra, framför allt i förhållande till *Lifbergs lefverne*, är att Livijns verk i hög utsträckning kom till stånd genom "samskrivande", det vill säga i dialog med och under inflytande av andra personer. Hon visar att Livijns satiriska stil liknade stilen i vissa satiriska publikationer där han medverkade och att *Lifbergs lefverne* tog form under dialog med vännen Lorenzo Hammarsköld. Detta sägs "nyansera den seglivade föreställningen om den romantiske diktaren som ett geni". Detta väcker frågan: hur många bär i dag egentligen på föreställningen om det romantiska geniet? Efter all dekonstruktion av genibegreppet och allt tal om "författarens död", kan denna föreställning över huvud taget sägas ha några anhängare i vår tid? Kanske skulle det rent av vara intressantare att omvänt försöka nyansera föreställningen om författarens död och återigen hävda tanken om ett sammanhållet författarsubjekt. För det är otvivelaktigt så, och avhandlingen visar det mycket tydligt, att Livijn, trots utländska förebilder som Laurence Stern och Jean Paul, lyckades införa en helt ny litterär genre i Sverige: den komiska romanen. Även om termen "geni" må klinga patetisk i våra öron, visar det betydelsen av en ensam kreativ människas originella insats. Vad som däremot legat Livijn i fatet är föreställningarna om hur ett sådant "geni" bör vara beskaffat. Något sådant som ett komiskt eller satiriskt geni ville inte den svenska vitterheten veta av och kunde därmed döma ut Livijn som föga originell eller rent av som plagiator. Att också en pastisch kan vara originell borde i dag vara lättare att inse.

Miočević visar att Livijn, inom den komiska romanens huvudgenre, lyckades uppvisa en stor variation och bredd. *Lifbergs lefverne* är en småstadssatir, där satiren är riktad mot småstaden, men också mot det akademiska och litterära etablissemanget. *Axel Sigfridsson* är till sin form en variant på tidens omhuldade bildningsroman, men i stället för att huvudpersonen bildas till fullkomning, kvarstår livets ständiga disharmoni och udden riktas mot ett orättvist samhälle. *Spader Dame* använder på ett mycket sofistikerat sätt den romantiska ironin, vilket gör att läsaren

ständigt svävar i tvivelsmål gällande vad som är verklighet och vad som är inbillning. Genom detta ställer den frågor kring fantasins roll och gränser. *Riddar Sanct Jöran* utmanar med sina ständiga metamorfoser gränsen för romangenren över huvud taget.

Förutom att introducera och tolka Clas Livijns författarskap, utgör avhandlingen också ett bidrag till romanens tidiga historia i Sverige. En vanlig föreställning är att romantiken i Sverige, till skillnad från i många andra länder, bara handlade om lyrik och filosofi. Romanens genombrott brukar snarare dateras till realismens genombrott några årtionden senare, vilket gör den realistiska romanen till normen för den svenska romanen. Ett sådant synsätt förminskar inte bara de insatser som Clas Livijn gjorde, utan också flera andra romanförfattare vid samma tid. Kanske kan denna monografi inspirera till fler studier av den romantiska romanen.

Simon O. Petterson

Medverkande

- Tobias Berglund, universitetsadjunkt vid Uppsala universitet (tobias.berglund@hist.uu.se)
- Anders Björnsson, publicist, gästprofessor vid Göteborgs universitet (andersbjornsson@bredband.net)
- Eva Costiander-Huldén, FM, servicechef vid Åbo Akademis bibliotek (eva.costiander-hulden@abo.fi)
- Linnéa Henriksson, PD, universitetslärare i offentlig förvaltning vid Åbo Akademi (linnea.henriksson@abo.fi)
- Panu Petteri Höglund, FM, forskarstuderande i tyska vid Åbo Akademi (phoglund@abo.fi)
- Lennart J. Lundqvist, professor emeritus i statsvetenskap med särskild inriktning mot organisation och genomförandeprocesser inom miljöområdet, Göteborgs universitet (lennart.j.lundqvist@telia.com)
- Simon O. Pettersson, FM från Uppsala universitet (s.o.pettersson@gmail.com)
- Patrick Sibelius, docent i filosofi vid Åbo Akademi (patrick.sibelius@abo.fi)
- Elina Takala, TM, FM, doktorand i systematisk teologi vid Åbo Akademi (elina.takala@abo.fi)
- Victor Wilson, FD, postdoktoral forskare i historia vid Uppsala universitet (victor.wilson@hist.uu.se)